

DUBRAVKA BREZAK-STAMAĆ
XV. gimnazija
Jordanovac 8, HR – 10 000 Zagreb

KNJIŽEVNO-POVIJESNI PREGLED POSLANICA U STIHU I PROZI U POVIJESTI EUROPSKOGA PJESNIŠTVA OD ANTIKE DO RENESANSE

Rad iznosi pred čitatelja pregled pisaca koji su pisali poslanice, od antičke rimske književnost do europske renesansne književnosti. Nastoji se potvrditi posrednička uloga rimske književnosti između umjetničke književnosti grčke civilizacije te humanističke europske književnosti između XIV. i XVI. st. kada europski humanisti otkrivaju "klasicitet" rukopisa s pismima Cicerona, Horacija, Ovidija, Seneke, Plinija Mlađega. Nadalje, na tragu hrvatske renesansne književnosti pokazat će se jezično zajedništvo naše renesansne književnosti, koja se jezicima otvara talijanskoj humanističkoj renesansnoj književnosti i antičkoj rimskoj književnosti. U kronološkom pregledu zastupljeni su upravo oni pisci koji su bili uzorni pisci našim renesansnim pjesnicima, posebno piscima poslanica, našim humanističkim pjesnicima Quattrocenta. Završni dio rada donosi jednu Petrarkinu poslanicu te interpretaciju. Ona nastoji demonstrirati omiljene pjesničke postupke svojstvene poslanicama u stihu (imaginarna komunikacija, epistolograf lirski i introspektivno komentira svoj osobni unutarnji svijet, javno-privatni karakter poslanica u odabranoj tematici i motivima).

KLJUČNE RIJEČI: *poslanica u stihu, poslanica u prozi, epistulae, dijatriba, pismovni toposi, filofroneza, pismo kao razgovor.*

Poslanica se kao i većina književnih konvencija oblikovala na izvorima antičke književnosti. Začetke ove pjesničke forme lirsko-epikoga karaktera nalazimo u helenističkoj prozi, u proznim poslanicama filozofske naravi kroz koje se na pristupačan način oblikovao "razgovor", poučavanje auditorija.¹ Retorska snaga izlaganja koja

¹ Pojam razgovor i jest ključ obrazlaganja naziva poslanica, epistola. U različitim jezikoslovnim kulturama je slično tumačen. Izvorno grčkoga podrijetla, *ἐπιστέλλω*, pokriva značenje: "po vjesniku ili pismom poručiti, navijestiti, naučiti, pismeno priopćiti, javiti ili doglasiti; odnosno *ἐπιστολή*, ή, poslanica, pismo. (Usp. Stjepan Senc, *Grčko-hrvatski rječnik*, Zagreb, 1910., str. 336.) Lat. *epistūla*, ae, f, poslanica, pismo. (Usp. Mirko Divković, *Latinsko-hrvatski rječnik*, "Naprijed", Zagreb, pretisak iz 1990., str. 358.) Njem. *das Sendschreiben*, u značenju pismo, poslanica. Također, nalazimo i pojam Briefgedicht, poslanica, pismo u stihu. (Usp. Gero von Wilpert, *Sachwörterbuch der Literatur*, Alfred Kröner Verlag, Stuttgart, 1969., str. 104., 221.) U engl. jeziku, epistle pokriva značenje pismo, u suvremenoj recepciji. Drugotno značenje predstavlja kanon novozavjetnih poslanica, a tek kao treće tumačenje nudi se književni tekst sročeni u stihovima. Termin "letter in verse" bi odgovarao našem nazivu poslanica u stihu. Naime, J. A. Cuddon tumači epistolu kao pjesmu upućenu prijatelju ili zaštitniku, dakle vrsta pisma u stihu. (Usp. J. A. Cuddon, *A Dictionary of Literary Terms*, London, 1982., str. 238-239.)

odlikuje ovakve poslanice, *dijatribe*, bit će omiljena filozofima – kinicima, ali i u kršćanskim propovijedima (neke apostolske poslanice iz Novoga zavjeta).

U Horacijevom pjesništvu pisma u stihu, *epistulae*, postaju samostalna književna vrsta. Uzvišen stil pisanja gotovo je ovakva pjesnička pisma približio odama. Stoga ćemo pratiti kako su poslanice iz kruga "didaktičke" književnosti filozofske proze doživjele preobrazbu u pohvalničko – počasnu poeziju, tzv. lauda.

Poslanice također pronalazimo u pjesništvu rimskoga velikana Ovidija (*Heroides* ili *Epistulae heroidum*, *Epistulae ex Ponto*, *Tristia*); u proznom obliku kod Seneka (*Epistulae morales ad Lucilium*), kod Cicerona (*Laelius de amicitia*) te u pismima Gaja Plinija Mlađega (*Epistulae*).

Pjesničke konvencije stihovanih i proznih epistola oponašat će pjesništvo humanizma i renesanse. Iz bogate Petrarkine zbirke predrenesansnih pjesničkih sastavaka, što se odnose na epistolarnu poeziju, znakoviti su *Posteritati* te *Epistolae metricae*.

Imenovani autori i njihova pisma bili su uzori hrvatskoj poeziji latinističke renesanse, što se očitovalo u izravnim prijevodima, kao i u drugim oblicima recepcije imenovanih autora. Naime, oni su mogli biti odabrana "lektira" ukomponirana u tekstove naših pjesnika.² Odabrani primjeri naše stihovane epistolografije potvrđuju kako su pjesnici humanističkoga Quattrocenta, poput Marulića, Šižgorića, Česmičkoga i Crijevića, oponašali metrički oblik (elegijski distih i heksametar). Renesansni pjesnici hrvatskoga izričaju, kada se obraćaju svojim prijateljima pjesnicima, rado oponašaju antičke pjesnike odabirući povod i nakanu pisanja pisama (govorimo o tematski raznolikoj pjesničkoj građi), stiliziraju pjesnički jezik (bogata pismovna topika). Iako je nadahnuće antičkim uzorima zamjetno, pjesnici različitih renesansnih krugova diljem naše jadranske obale, iskazivali su povezanost s domaćim tлом na što ukazuju: jezik, domoljublje, u hrvatskoj poeziji korištenje tradicionalnog dvostruko rimovanog dvanaesterca.

FILOZOFSKI DIJALOG, DIJATRIBA

Filozofski dijalog, iz kojega se začela dijatriba,³ njegovao se u Aristotelovoj peripatetičkoj školi u Likeju. Suprotna stajališta su se izlagala u obliku razgovora. Tako oblikovan "dijalog" predstavljao je literarnu fikciju, pjesnički postupak izlaganja građe pred zamišljenim sugovornikom. Kao primjer takvoga teksta spominje se egzoterički spis *Poticaaj na filozofiju* (Προτρεπτικός).⁴ Mlađi filozofi, kinici, u svojim predavanjima, najčešće moralističnoga karaktera, začinju svoja razmišljanja citatima pjesnika, poslovičnim uzrečicama. Na tako osmišljen i pristupačan način obraćaju se

² Primjerice, Marulićeva poslanica upućena prijatelju Frani Božićeviću, *Francisco Natali Marci Maruli in valle Surda commorantis responsio*, potvrđuje tezu kako je naš Marulić stilizirao svoju poslanicu glede stiha, izbora odabranih motiva, pjesničke građe, "naslidujući" antičku poetiku sačinjanja pisama u stihu. Uzor su Horacije, Seneka te Ciceron.

³ διatribή, ή, satiranje, trošenje, gubitak, os. vremena, a) zatezanje, odgoda; b) boravak gdje. c) zabava, učenje, općenje, razgovor, poučavanje, škola.

⁴ Ovaj Aristotelov tekst kasnije će se spominjati kao polazište Ciceronovim filozofskim raspravama u nesačuvanom spisu *Hortenzije* (*Hortensius*). Usp. I. M. Tronski, *Povijest antičke književnosti*, Matica hrvatska, Zagreb, 1951. str. 222. i 394.

nižim, neobrazovanim slojevima društva. U imaginarnim "razgovorima" govornik vrlo slikovito stupa u raspravu s izmišljenim protivnikom. Ovakav retorički diskurs bio je orijentiran na usmene javne govore, no mogao je biti upućen i kakvoj osobi, te je rasprava dobivala oblik "poslanice". Dijaloški elementi, primjereni podrijetlu ove filozofske književne vrste, bili su omiljen retorski iskaz u dijatribama grčkoga filozofa Biona s Boristena (3. st. pr. Kr.). Poznat nam je naslov predavanja, no djelo nije sačuvano, *Pismo Antigoni Gonatu o vlastitu porijeklu*.⁵ Njegova predavanja karakteriziralo je zorno dokazivanje filozofskog problema s efektним krajem. Obično je završetak bio osmišljen duhovitom poantom. Protivnici su mu zamjerali da je "zaodjenuo filozofiju u šarenu odjeću hetere", no priznavali su retorsku snagu i duhovitost njegovih dijatriba. Popularizaciji kiničko-stoičke filozofije prezentirane kroz dijatribe pridonijet će nastavljajući, među kojima su rimski pisci Ciceron, Horacije i Seneka.

Iz ovako osmišljenih prozних dijatriba razvit će se metrički dotjeran književni oblik – satira. Upravo je pristaša kinika pjesnik Menip (Μένιππος, 3. st. pr. Kr.) iz Gadare u Siriji. Osmislio je filozofsko-satirične dijaloge, u povijesti književnosti vrlo zapažene "menipske" satire pisane kombinacijom stiha i proze, te je pisao ironične *Poslanice bogova*. Tzv. menipska satira kao prozna vrsta bila je osobito produktivna kod nekih francuskih klasicističkih pisaca. Krajem XVI. st. izlazi reprezentativno djelo ove književne vrste, *Satyre Ménippée* (1594.).⁶

Zajedničko je objema književnim vrstama helenističkoga razdoblja grčke književnosti, dijatribi i satiri, sljedeće: a) pjesnici se kritički žele osvrnuti na etičke vrijednosti društva te zauzimaju ironičan stav prema svakodnevicu; b) dijaloška forma oživila je pisanje koje nalikuje živom govoru; c) kao takva dijatriba je predodređena filozofskoj prozi i govorništvu, no miješanjem dvaju stilova – stiha i proze, stoji na razmeđu poetike i retorike. Upravo ćemo navedena obilježja pronaći u kasnijim epistolama, poslanicama.

U okviru koje tradicije i na kojim poetičkim načelima stvaraju rimski pisci svoja pisma? Postoje li spoznaje suvremenoga rimskog čitatelja i filologa o obrisima antičkih epistolografskih teorija (*ars epistolica*) o umijeću sastavljanja pisama?⁷

⁵ *Leksikon antičkih autora*, priredio Dubravko Škiljan, Latina & Graeca, Matica hrvatska, Zagreb, 1996., str. 100.

⁶ *Satyre Ménippée* (1594.), znameniti politički pamflet uperen protiv "Lige", a glavni su joj autori: Pierre Pithou, N. Rapin, Jean Passerat i Pierre Leroy. Djelo odvažnih domoljubnih osjećaja, a zalagalo se za stupanje na prijestolje Henrija IV. Opis burleskne povorke same Lige, primjerice velikog prizora u kojemu nailaze dobrotvori staleža, gdje svaki od sudionika odaje tajnu svoga ponašanja, na kraju i veličanstvena domoljubna besjeda koja prikazuje de Tiersa i d'Aubreya; oni su tu glavni prolaznici. Stil je pun poletna žara, ironije, duha, te često doseže vrhunce govorničke vještine. Komentar preuzet iz *Larousse universelle*, II, Pariz, 1923., str. 218. Usp. *Povijest svjetske književnosti*, III, August Kovačec, Proza u drugoj polovici XVI. st., str. 151-152., "Mladost", Zagreb, 1982.

⁷ Tek usputno, glede prve informacije, napomenimo kako je Grk Demetrije (2/1. st. pr. Kr. [?]) priznati epistolograf, autor najstarije grčke zbirke pisama, *Oblici pisama*, namijenjene školskim potrebama. Zbirka donosi ogleadne primjere 21 tipa pisama. Vrijeme nastanka, pretpostavlja se, kraj je 1. st. pr. Kr. ili 1. st. Treba ga razlikovati od Demetrija (1. st. pr. Kr./1. st. [?]), retoričara i peripatetičara, autora rasprave o stilistici, *O tumačenju*, koja između ostaloga raspravlja o osobitostima epistolarnoga stila. Ugledni klasični filolozi, Klaus Thraede i H. Koskenniemi, na očuvanim primjerima tekstova oba Demetrija potvrđuju kako su ova rana pisma oponašala formu dijaloga, dijatribe, kako na mimetičan način pisac podržava ideju obraća odsutnoj osobi. U tom cilju citiraju ulomke koji ilustriraju upotrebu "prikladnih riječi", koje ćemo kod rimskih pisaca pronalaziti kao stalne topose, fraze, obraćanja odsutnom primatelju. Glede navedenoga usporedi: H. Koskenniemi, *Studien zur Ideologie und Phraseologie des griechischen Briefes bis auf 400. n. Chr.*, Helsinki, 1965., te K. Thraede, *Grundzüge griechisch-römischer Briefepik*, München, 1970., str. 17-27.

Naime, pokazat će se posrednička uloga rimske književnosti (koja uključuje i epistolografiju) između umjetničke književnosti grčke civilizacije te humanističke europske književnosti između XIV. i XVI. st., kada se "otkrije" klasicitet rukopisa s pismima Cicerona, Horacija, Ovidija, Seneka te Plinija Mlađega. Upravo ovim redoslijedom, kako su imenovani pisci, slijedit će daljnje izlaganje.

CICERONOVA PISMA

Marko Tulije Ciceron (*Marcus Tullius Cicero*), 106. – 43. pr. Kr., rimski je odvjetnik, konzul, pisac i tvorac rimske filozofske proze, sljedbenik tradicije Scipionova književnog kruga, svakako najpoznatiji kao govornik i teoretik govorništva. Kako je i sam volio isticati – naobrazbom je bio Grk, a ponašanjem Rimljanin. Za svoga dvogodišnjeg boravka u Ateni i na Rodosu slušao je predavanja filozofa i retoričara. Upravo tu se susreo s grčkom filozofskom misli, koju je njegovala Akademija i glasoviti peripatetičari. Za ovu prigodu ne zanimaju nas jasno govōri, nego pisma kroz koja je upravo popularizirao grčku filozofiju, etičke principe mišljenja i djelovanja, te stvorio osobit epistolografski stil. Zahvaljujući njegovu prijatelju Titu Pomponiju Atiku, poznatom rimskom izdavaču, nakon Ciceronove smrti objavljena je opsežna korespondencija. Navodi se oko 900 pisama, djelomično očuvanih. Raspoređena su u četiri zbirke prema naslovnici: *Pisma prijateljima (Ad familiares)*, *Atiku (Ad Atticum)*, *Bratu Kvintu (Ad Quintum fratrem)*, *Brutu (Ad Brutum)*.⁸ Pisma su pisana posljednjih 25 godina Ciceronova života, ali sva nisu bila namijenjena objavljivanju, a 44. pr. Kr. pisac je priredio omanji izbor te ga objavio. No, pisma su u antici kao specifična književna vrsta oponašala stilom i književni tekst. Stoga je prvotna privatnost izgubila značenje diskretnosti, te se ona danas drže nositeljem interpretacija o piscu i razdoblju kada je živio i stvarao.

U rekapitulaciji epistolografije, još uvijek isključivo proznoga sloga, Ciceron je presudno utjecao na kasnije velikane književnosti, Aurelija Augustina, Petrarku, Erazma Roterdamskog, a posebno na pisce latinskih pisama. Rukopisi s Ciceronovim pismima, *Epistulae ad Atticum*, nanovo su "uskrsnuli" kada ih je otkrio Petrarca 1345. u Veroni. Koliko je ova književna vrsta bila rado čitana u renesansi, potvrđuju brojna izdanja pisama: objavljena korespondencija pjesnika Poliziana, Bemba. Primjerice, pisma Eneje Silvija Piccolominijsa, kasnijega pape Pija II, doživjela su devetnaest izdanja do 1500. Među našim piscima ističu se kao pisci epistolarnoga stila i pronositelji epistologrfskih teorija Franjo Trankvil Andreis, Franjo Niger, Antun Vrančić.⁹

Karakteristično je bilo za svaku humanističku knjižnicu da pored Aristotela Ciceron bude drugi antički pisac, zastupljen u prijepisima i kodeksima. Hrvatska

⁸ Imenovane zbirke navedenih Ciceronovih pisama moguće je čitati u latinskom izvorniku te pratiti prijevod i komentar na engleskom jeziku. Pisma su objavljena u sabranim Ciceronovim djelima, u: *Cicero, Letters*, knjiga XXII - XXVIII, Loeb Classical Library, W. Heinemann LTD, London, 1942.¹

⁹ O latinskim pismima naših humanista kao utjecajnoj književnoj i društvenoj pojavnosti vidi "Pisma Antuna Vrančića u okviru suvremene epistolografije europske" u: Vladimir Vratović, *Hrvatski latinizam i rimska književnost*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1989., str. 30-34.

latinistička književnost u doba humanizma svjedoči prijepisima o zanimanju za ovoga pisca.¹⁰ U vrijeme velikih otkrića antičkih rukopisa izdvojimo neke. Trogirski humanist Petar Cipiko (rođen u drugoj polovici XIV. st., umro 1440.), prepisao je 1436. više djela antičkih pisaca, među kojima i Ciceronove spise *Ad Quintum fratrem* te *De partitione oratoria*. Zbornik je pripadao obiteljskoj knjižnici Cipiko u Trogiru. Kodeks iz 1438. čuva prijepis Ciceronovih spisa *Topica* i *Philippicae*. Danas se čuva u knjižnici Bodleiana u Oxfordu. Opatijska riznica u Korčuli čuva zbornik rimskih klasika iz 1460., među kojima je i Ciceron. Kodeks maloga formata iz XV. st. (visok samo 21,8 cm), *Orationes*, "džepno izdanje", čuvaju dominikanci u samostanskoj knjižnici u Dubrovniku. U Marulićevoj biblioteci nalazimo Ciceronova djela u odjeljcima: *Commenta*, *Epistulae*, *Philosophi et oratores*.¹¹

Kako je već više puta spomenuto, nauk o pisanju pisama, kao umjetničke proze, proizišao je iz sustava retorike. Upravo u Ciceronovim pismima nalazimo uzorne primjere i predloške kako oblikovati takav tekst. Kada Ciceron upućuje svoja pisma prijateljima, poštuje "pravila" koja su omogućavala da pjesnik oživi komunikaciju, prijazan, svečan, srdačan ili prijateljski ton pisma (*officium amicitiae*)¹². U pismima je prisutno "fraziranje", birani rječnik, visoki stil, obraćanja prijatelju, prizivanje nazočnosti odsutne osobe, ukazivanje na moć, snagu i trajnost prijateljstva. Čak i rasprave u dijaloškom obliku s područja filozofske proze, na kojima će se upravo temeljiti kompozicijsko načelo sastavljanja renesansnih poslanica u stihu, podržavaju razgovorni ton. Prekrasna rasprava o trajnosti prijateljstva, *Laelius de amicitia*,¹³ onoga između Gaja Lelija i tada već pokojnoga Publija Scipiona, zamišljena je upravo kao razgovor. Uspomenu na Scipionovo prijateljstvo hvali Lelije, ali kroz razgovor koji podržavaju, zapodijevaju Gaj Fanije i Scevola. Imenovani tekst je zanimljiv iz dvaju razloga. Prvi, važniji, ukazuje na stilističku važnost pisama kao pismovnog razgovora (*colloqui per litteras*). Prateći razvedeni sustav pismovne topike, upravo one retoričke postupke koje podržava Ciceron, možemo interpretirati i potvrditi umijeće sastavljanja pisama kao njegovanoga proznog književnog teksta. Drugi je razlog spominjanja ove rasprave komparativne naravi. Na vrlo originalan način u svojim stihovanim pismima, *Epistolae metricae*, i Petrarca će imati "svoga" Lelija, više no dragoga prijatelja iz mladosti, Lello di Piero di Stefano. Čak će ga nazvati latinskim imenom – *Ad Lelium suum*.¹⁴ Da ime Petrarkina adresata nije nasumice odabrano, potvrđuje komentar ispod epistole koji nas upućuje na Lelija, protagonista Ciceronova dijaloga *De amicitia*.

¹⁰ Aleksandar Stipčević, *Socijalna povijest knjige u Hrvata*, knjiga I., Školska knjiga, Zagreb, 2004., str. 334-335.

¹¹ Vrijedno istraživanje je načinio Bratislav Lučin preispitujući kanon knjiga koji je Marulić posjedovao u svojoj knjižnici, a koje svjedoči o Marulićevoj dosljednosti *studia humanitatis*. Usp. Bratislav Lučin, *Studia humanitatis u Marulićevoj knjižnici*, Colloquia Maruliana, VI., Književni krug Split, Split, 1997., str. 169-203.

¹² Riječ je o jednom od toposa koji je karakterističan za Ciceronova pisma, a prisutan je i kod Demetrija. Moguće ga je objasniti kao očitovanje prijateljstva, srdačno iskazivanje prijateljske ljubavi biranim riječima.

¹³ M. T. Ciceronis, *Laelius de amicitia*, Griechische und lateinische Klassiker, Verlag von B. G. Teubner. Leipzig, 1898. Stjepan Senc, *Primjeri iz rimske književnosti u hrvatskom prijevodu*, Iz "Lelija" u prijevodu Kolomana Raca, Zagreb, 1920., str. 248-260.

¹⁴ Francesco Petrarca, "Epistole metriche"; u *Rime, Trionfi e poesie latine*, Milano – Napulj, 1951. str. 741-742.

Ciceronov "razgovor" dvostruko je motiviran: obraća se osobi koja je prostorno odijeljena od pisca, Titu Pomponiju Atiku. Neopterećeno s njim razgovara, te na kraju rasprave ponudi savjet: "(...) a vas opominjem – cijenite krepost, jer bez nje ne može biti prijateljstva." (str. 260.) U pismovnom razgovoru s odsutnim prijateljem, (topos *conloquia absentium*), priziva se ideja nazočnosti adresata. Pri tome pisac koristi epistolarna vremena: "Ta, sjećaš se, Atiče, - to više što si se mnogo družio s Publijem Scipionom (...) Pa jer si mnogo puta sa mnom govorio o tome, da napišem što god o prijateljstvu, učini mi se, bit će ovamo vrijedno, da to svi saznadu, a onamo dostojno prijateljstva našega. (...) Tako u ovoj knjizi pišem prijatelju kao prisni prijatelj o prijateljstvu." (str. 248-249.) Drugi je razlog nakane pisanja ovoga "razgovora" ovjekovječiti snagu i trajnost prijateljstva. "Tko prava prijatelja gleda, gleda regbi neku sliku i priliku svoju", kaže Lelije. (str. 254.) Da bi pismo dobilo na dojamu neposrednosti, što je karakteristično za razgovor, ključna je sintagma "kao da". Naime, u spisu je Ciceron jasno naznačio pravila mimetičke igre kako će oponašati razgovor o prijateljstvu, kojemu je nekoć davno prisustvovao. "Misli njegova razlaganja upamtih (op. misli na Scevolu), te ih evo u ovoj knjizi iznosim po svome shvaćanju; da se odviše ne umeće ono 'kažem' i 'kaže', pa da bi se činilo, kao da se oni glavom razgovaraju, predočio sam, gdje tobože oni govore." (str. 248.)

Navedeni pismovni topoi: razgovor s odsutnim (*conloquia absentium*), prizivanje nazočnosti odsutne osobe (*imago praesentiae*), te pismovni razgovor kao potvrda prijateljstva (*amicitiam confirmare*), bit će važna stalna mjesta u stilistici renesansnih poslanica u stihu. A upravo su Ciceronova pisma najstarije jamstvo.

HORACIJEVE STIHOVANE EPISTOLE

Horacije, *Quintus Horatius Flaccus*, živio je 65. – 8. pr. Kr. Kao pjesnik slavljén još za svoga života, pripadnik Mecenatova kruga književnika. Osobnim političkim stavom republikanac, filozofskim uvjerenjem epikurejac, no vjerno je služio caru Augustu i njegovoj obnovi rimskoga društva. U hrvatskoj književnosti najviše je prevedén antički pisac. Štovali su ga naši renesansni pjesnici latinskog izraza (Česmički, Šižgorić, Marulić,), no najnaklonjeniji su mu bili dubrovački kasni klasicistički pjesnici XVIII. i XIX. st.¹⁵ Đuri Hidži zahvaljujemo prvi cjelovit hrvatski prijevod Horacijeve lirike, *Quinta Horacia Flaka Piesni liričke*, iz 1849., tiskom objavljen nakon pjesnikove smrt. Iz cjelokupnoga, do danas u potpunosti očuvanog opusa, izdvajamo *Satire* (*Saturae* ili *Sermones*) te *Poslanice* (*Epistulae*).¹⁶ *Satire* i kasnije *Poslanice* Horacije je sam obilježio zajedničkim naslovom *Sermones* (*Razgovori*).¹⁷ Naime, pjesnik ih ne ubraja u sferu poezije. Upravo IV.

¹⁵ Usp. Vladimir Vratović, "Horacije u dubrovačkom pjesništvu XVIII. i XIX. st.", u: *Hrvatski latinizam i rimska književnost*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1989., str. 63-154.

¹⁶ Prva knjiga *Satira* objavljena je 35. pr. Kr., a druga 30. pr. Kr.; prva knjiga *Poslanica* objavljena je 20. pr. Kr., a druga knjiga (koju čine tri pisma među kojima je znamenita *Poslanica Pizonima*) u posljednjem desetljeću pjesnikova života.

¹⁷ lat. *sĕrmo*, *ōnis*, m, razgovor. Divkovićev *Latinsko-hrvatski rječnik*, Naprijed, Zagreb, 1990.,² str. 973. komentira: "(...) jucusdus mihi est sermo literarum tuarum, *pismeni razgovor*. Navlastito učeni razgovor, *disputacija*, s. oritur ab alqa." Pozivajući se na primjer u Horacijevim djelima izdvaja: "(...) navlastito o govoru u komediji, pak Horacije o svojim satirama i epistulama radi jezika, koji je gotovo proza prema poetičnomu; sr. Horacijeve epistule I,4,I,2. nostrorum s.candide judex, 2,60. Biones s. et

satira¹⁸ iznosi pjesnikovo opravdanje zašto će slobodno pisati heksametrima, "pripovijedati" u stihovanoj prozi.

*Pjesnici Eupolis, Kratin i uz njih još Aristofan,
i drugi komedije prvaci smatrani stare,
kad im tko našo se zgodan da prikažu zlobnim ga tatom,
il što bje ubica, il preljubnik, il se loš o njem
pronio glas – sve su s punom baš šibali oni slobodom.
Njih se Lucilije drži – on njinim je pošao tragom,
uzeo druge tek stope i mjerila – besjede ljupke,
profinjena nosa, no stihova tvrdih sastavljač.*

Nasljedujući u satiri kao književnoj vrsti pjesnika Gaja Lucilija, Gaius Lucilius (2. st. pr. Kr.), zamjera mu nedotjeranost pjesničke forme. Nadalje, zasmetao mu je diletantski pristup jeziku te odnos prema poeziji. Lucilije je stihove kazivao svome robu, a da ih naknadno nije niti pogledao. No, Lucilije je u satirama, koje je zvao i *sermones*, kritizirao društvene pojavnosti koristeći neobično životan, svakodnevni jezični izraz. Horacijeve poslanice, kao i satire, odlikovat će brižljiva jezična i metrička obradba. Životne istine bit će mudro oblikovane u heksametrima. "To su umna razmatranja o pitanjima života i književnosti." (S. Senc, *Primjeri iz rimske književnosti u hrvatskom prijevodu*). "Kao što Ciceron traži filozofsko obrazovanje za govornika, tako ga Horacije traži za pjesnika." (I. M. Tronski, *Povijest antičke književnosti*). Upravo etičko-filozofska razmatranja u satirama, koje je nazivao *sermones*, te ih tumačio kao "razgovore u Bionovu stilu" upućuju na vezu Horacijevih stihovanih razgovora i grčkih dijatriba.¹⁹ Iz pjesničkih primjera se može iščitati kako pjesnik polemizira s odabranim sugovornicima. Izlaganja o prijateljstvu, koristoljublju, pohvale idiličnoga seoskog života kojemu je pjesnik naklonjen, poetičke rasprave, slikovito su isprekidane portretima, anegdotama ili prizorima iz svakodnevnoga rimskog života. U tome se razlikuju od grčkih dijatriba. Obilježava ih dijaloški oblik. No, sugovornik može biti u dijalogu pasivan, ali upravo njemu su namijenjena razmišljanja i pripovijedanje. Izdvojimo satiru kojoj je pripovjedačka "fabula" složena po uzoru na Menipove satire. Mračna satira, (II, 5), smještena u podzemno carstvo. Pošto je Odisej od vrača Tiresije saznao proročanstvo o svojoj daljoj sudbini, obraća mu se s prizemnim ali važnim pitanjem – kako će nadoknaditi gubitak imovine. Tiresija ga poučava u vještini brzoga lova na bogatstvo.

Prva satira, iz I. knjige, predgovor je cijeloj zbirci. Sve su upućene pjesnikovu dobrotvoru i prijatelju Gaju Cilniju Mecenatu.

sale nigro, gdje treba misliti na satire, ep. 2, 1, 250. Nec s. ego mallem repentes per humum quam res componere gestas etc., gdje se misli na pisma; (rijetko o govoru u užem značenju, koji se primiče običnu razgovoru, sermoni, quem apud municipes meos habui, *Plin. ep. 1, 8, 3.*)".

¹⁸ Prijevod Horacijevih *Satira i Epistula* citiran je prema Matičinom izdanju iz 1958., prijevod Jurja Zgorelca. (str. 21.)

¹⁹ U I. epistoli (I. knjiga), Horacije se opravdava Mecenatu zašto se odrekao lirske poezije te posvetio filozofiji. "Zato sad stihove vrgoh i ostale igrčke u kraj; / sada za istinu marim, za doličnost, za to sad pitam, / u tom sam sav, spreman i slažem sve što bih iznio skoro."

*Kako je to, Mecenate, da nitko ni izbranim zvanjem
niti od udesa zadovoljen nikad ne živi,
one tek hvaliti zna, koji oprečnim krenuše smjerom?*

(Satira, I,1)

Kao i u kasnijim epistolama, adresat je imenovan na početku ili se njegovo ime proteže kroz tekst (satira, I, 3). Mogu početi pozdravom, kao u pismima: "Gradskoga ja poklonika velesrdno pozdravljam Fuska / kao sela poklonik"; te završiti naznačavanjem mjesta odakle su pisane: "Kazah Ti sve to u pero za svetištem trulim Vakune, / inače vesela srca, tek i Ti da si tu sa mnom." (I, X. epistola). Upućene su, primjerice, pjesniku Albiju Tibulu (I, IV. epistola), prijateljima Loliju Maksimu (I, II. epistola), odvjetniku i njegovom prijatelju Torkvatu (I, V. epistola),²⁰ Aristiju Fusku (I, X. epistola).

Novi stihovani razgovori, poslanice, nastali su u zrelijim pjesnikovim godinama. Pisani su u tišini sabinskoga doma koji pjesnik rado i često spominje. "Zamisli cio niz brda, hladovitim razdijeljen dolom, / ali da istočno sunce osvjetljuje s desne ga strane, / s lijeve ga zapadno grije, kad silazi kolima brzim: pa ćeš mu hvaliti klimu. Ta nije li grmenje puno / trnjine, rumenog drijenka? Hrast i cer zar krati užitak / čoporu obilnim žirom, obilatim hladom svom gazdi? / Rekao bi: blizu je Tarent i lišća pun sav se zeleni. / K tomu još izdašno vrelo, za potok dovoljno vodom (...)" Kvinkciju (I, XVI. epistola). Prekrasno imanje Sabinum, gdje se povlačio i pisao Horacije, tako je blisko Petrarkinu osamljivanju u avinjonskoj Zatvorenoj dolini (*Valchiusa – Vaucluse*) gdje izvire Sorga, Marulićevoj humanističkoj arkadiji koju naziva *Vallis Surda* (doslovno Gluha dolina, tj. Nečujem na Šolti). Naime, pjesnici kasnoga talijanskog Trecenta, a naši pjesnici humanističkoga Quattrocenta, rado će oponašati u svakodnevici antički način života. O tada novoj pojavnosti, "fenomenu" novootkrivenog oživljavanja Antike, prisutnoga u poslanicama hrvatskih pjesnika XV. i XVI. st., češće ćemo spominjati u kasnijim analizama poslanica.

Prva knjiga poslanica počinje posvetom Mecenatu. Druga knjiga otvara se pjesnikovim "razgovorom" s carem Augustom. Lirska tema razvija se između autorskoga "ja" i adresatova "ti". Svi adresati kojima se Horacije obraća su pjesnikovi suvremenici. Smiren i ushićen ljepotom prirode, nedaleko od Tibura (Tivoli), na svome imanju pjesnik razmišlja o dobroti, sreći, prijateljstvu, ljudskoj prolaznosti i smrti (I, XVI. epistola). Mladoga Lolija poučava kreposnom životu, bez zabluda i strasti, a poticaj za ovakvo razmišljanje pružili su mu Homerovi stihovi (I, II.). Lirsko propitkivanje životnih vrijednosti obično završava savjetom. Kako je pristaša epikurejskoga svjetonazora, prijateljski savjeti, opomene ili utjeha su obvezatni.

Najveći lirski pečat poslanicama daje kazivanje u prvom licu, stihovi u kojima pjesnik govori o sebi te iznosi svoj osobni svjetonazor. Iz navedenih pjesničkih sastavaka razvidno je kako povodi pisanom razgovoru u poslanicama mogu biti

²⁰ Ova epistola je bila češće predmet poredbene analize glede sličnosti provodnoga motiva, poziv na gozbu. Naime, kako je Marulić, na Horacijevim poetičkim zasadama pisanja poslanica, sročio svoj odgovor prijatelju Frani, *Francisco Natali Marci Maruli in valle Surda commorantis responsio*. Autorica teksta analizirala je imenovane poslanice. Usp. Dubravka Brezak-Stamać, "Gozba kao provodni motiv u Horacijevoj i Marulićevoj poslanici", *Kolo*, br. 1, Matica hrvatska, Zagreb, 2008., str. 18-36.

razni: razgovor o zdravlju, neuspjeli poziv na gozbu, pohvala idiličnom seoskom životu, prijateljska utjeha, putovanje. Bile bi ovo poslanice u kojima je opjevana svakodnevnica. Drugu skupinu poslanica glede motivske razlikovnosti bi činile one u kojima pjesnik raspravlja o etičkim vrijednostima života: epikurejsko osmišljavanje života bez zabluda i strasti, žudnja za bogatstvom kao zlo, skromnost života nasuprot obilju, pohvala prijateljstvu. Treću skupinu poslanica čine književno-teorijske rasprave u pravom smislu riječi. Iako su ovakvi razgovori o poetici karakteristični za drugu knjigu poslanica, možemo ih pronaći i unutar prve knjige. Bila bi to Horacijeva "dijatriba" s imaginarnim kritičarima koji su bili neskloni novoj knjizi poslanica (I, XIX.); posljednja je upućena kao epilog - *Svojoj knjizi* (I, XX.). Napisana knjiga, poput roba, oslobođena zatvora, izložena je javnosti. Nakon što bude pročitana, bit će odbačena i zanemarena.

Slikovitim opisivanjem, pripovijedanjem, kompozicijom fiktivnoga dijaloga, dotjeranim heksametrom, Horacije je definitivno poslanicu učinio samostalnom pjesničkom vrstom. U svojim poslanicama pjesnik korespondira kao javna osoba ili intimni prijatelj. Reagira na književna događanja u carskom Rimu. Mnoge navedene motive, koji mogu biti povod pisanju poslanica, pronaći ćemo u poslanicama naših pjesnika humanističkoga Quattrocenta, te u poslanicama renesansnih pjesnika. Vjerojatno je najljepši primjer poslanice, koja je najizravnija refleksija na Horacijevu *Poslanicu Pizonima* (*Ad Pisones* ili *De arte poetica*), Crijevićeva *Pro poetica* upućena *Bratu Franji*.

OVIDIJEVE POSLANICE

Ovidije, (*Publius Ovidius Naso*), živio je od 43. pr. K. – 17. ili 18. god. Rimski je pjesnik Augustova doba. U prosincu 8. god. po zapovijedi cara Augusta prisilno je morao napustiti Rim. Carski grad zamijenio je za Tome, mjesto na zapadnoj obali Crnoga mora.²¹ O svojoj tjeskobi i neizvjesnosti zapisao je heksameterskim stihovima elegije i poslanice u zbirka: *Tužaljke* (*Tristia*) od 50 sastavaka, te *Pisma s Ponta* (*Epistulae ex Ponto*) od 46 elegija. Navedene zbirke odaju potresno svjedočenje pjesnika o rastanku s Rimom koji je gotovo nalikovao na sprovod, prisjećao se sretnih dana "(...) kad je kao *equus illustris* = vrlo ugledan vitez – hrlio s jedne zabave na drugu i često dočekivao jutro na gozbi s prijateljima ovjenčan vijencem uvelih ruža na kosi".²² Dok su imenovane zbirke nastale na putu i u progonstvu, prethodi im zbirka *Heroides* ili *Pisma junakinja* (*Epistulae heroidum*),

²¹ Usp. Milan Ivančević, "Ovidiana", *Nastavni vjesnik*, br. XVII., sv. VI., Zagreb, 1909., str. 454-457; sv. VII., str. 494-507., sv. VIII., str. 581-600., sv. IX., str. 641-652. Komentirajući nesretnu sudbinu rimskoga pjesnika posredno, preko Ovidijevih pjesničkih zbirki nastalih u desetogodišnjem progonstvu, kao i onih koje su nastale za pjesnikova boravka u Rimu, a mogle su biti povod carevu bijesu i odluci o progonstvu, početkom XX. st. Milan Ivančević je objavio zanimljivu raspravu. *Ovidiana* je pisana pozitivističkim tonom, tada uvriježenim diskursom izlaganja književno-povijesne građe o sudbini pisca i njegovim djelima. Autor se poziva ali i, kako navodi, obara tadašnje spoznaje njemačkoga povjesničara i klasičnoga filologa Martina Schantza, *Geschichte der römischen Literatur*, München, 1899. Napomenimo kako je imenovana povijest književnosti bila jedan od priručnika kojim se služio Tronski pišući *Povijest antičke književnosti*.

²² Navedene zbirke protumačio je i obogatio pojedinim prijevodima Ton Smerdel. Usp. *Ovidije u ljepoti prolaznosti*, Živa antika, poseban otisak, god. XVII, Skopje, 1967., str. 176.

također zbirka poslanica. *Epistulae heroidum* je zbirka od dvadeset i jedne poslanice koje "pišu" žene, heroine, svojim muževima ili ljubavnicima. Već ideja da pisma pišu mitološke junakinje, i to kao ostavljene, ljubomorne, ožalošćene i osamljene žene, dotada nije bila korištena u epistolarnom pjesništvu. Odabire mitološke junakinje iz Homerovih epova, grčkih tragedija (Medeja, Fedra), rimskoga klasika Vergilija (Didona). Pisma su "sročile" odabrane junakinje, te akceptiraju svoju sudbinu polazeći od osobnoga "ja". Nije li isto poslije činio i Petrarca, nanovo oživljujući svijet pjesničke mitologije, obraćajući se u jednom pismu Vergiliju?

Ovidije je bio blizak pjesnicima Mecenatova kruga, osobito Sekstu Properciju, koji mu je bio uzor u pisanju ljubavnih stihova. Zahvaljujući Albiju Tibulu upoznao je Marka Valerija Mesalu, prijatelja i pokrovitelja pjesnikā. Jedan od njegovih suvremenika, Seneka Stariji, ističe njegovo retoričko obrazovanje i pripovjedački stil što će ga obilježiti posebnim, i jednako tako neponovljivim, među pjesnicima Zlatnoga doba koji su mu prethodili. Brižljiva kompozicija njegovih "pisama", od zbirke *Heroides* do *Epistulae ex Ponto*, nemaju predloška u dotadašnjem rimskom pjesništvu. Njegova pisma odišu raznolikim stilskim varijacijama, pismovnim toposima koje dotadašnje epistolarno pjesništvo nije poznavalo. Za razliku od pismovnoga razgovora oponašanog dijalogom, što čine Ciceron i Horacije, kod Ovidija su poslanice (pomišlja se na *Tristia* i *Poslanice s Crnoga mora*) češće oblikovane kao neposredan osobni iskaz ispjevan u elegijskim distisima. Obilježavaju ga profilirana psihološka opažanja i vrlo živi, slikoviti opisi života u progonstvu. Monološki karakter pripovijedanja koji odlikuje rane *Heroides*, diskurs kojim govore njegove "sastavljačice" poslanica, primijenio je u kasnijim poslanicama kao osobni, lirski monolog. Ovidije doslovno pisma koristi kao utjehu, kao mogućnost da izravno i otvoreno govori sebi i o sebi. Pri tome je često opisivao svoje trenutno duševno raspoloženje ili se prisjećao sretnih dana. Pišući prijatelju i pjesniku Maceru, kojega naziva i "Iliacus", evocirao je uspomene na zajedničko putovanje iz mladosti od Sicilije do Helade. Izdvojimo iz jedne poslanice pjesnički topos (*imago praesentiae*) svojstven poslanicama, stihove u kojima pjesnik priziva nazočnost odsutnoga sugovornika.

*Ipak, živo te vidim, o druže, u srcu svome,
s tobom govorim ja, prem me okružuje led.
Uza me ti si, a često svjestan upravo nisi;
napuštaš zbog mene Rim, da vidiš kakav je Get.
Ti mi odanost uzurati, jer sretnija zemlja te čuva,
spomen neka bi tvoj na mene ostao svjež!*
(*Pisma s Ponta, II*)²³

Pisma su motivirana izricanjem prijateljske ljubavi, no i čežnjom za voljenom ženom. Zbirka elegijskih poslanica *Tristia* čuva osam elegija upućenih supruzi. Izdvojimo stihove koji također odgovaraju toposu prizivanja nazočnosti. Evo primjera kako pisma dobivaju na neposrednosti iskaza: "kao da govorim s tobom" odnosno u narednom primjeru poslanice "kao da te vidim".

²³ Napomenimo kako su citirani stihovi prijevod Tona Smerdela; *Ovidije u ljepoti prolaznosti*, str. 180.

*Redom svega se sjetim, a' je, predraga, spomen
na tebe najjača bol; prva u mom srcu si ti.
Uvijek govorim s tobom, odsutan zovem te često.
Bez toga nijedan dan ne prođe nijedna noć.*
(*Tristia*, III)

*Tvoje je lice blijedo kada ti moje uruče pismo.
Prožme slutnje te srh, zadržćeš tada ko list.
Duša je bolesna moja, ojačalo nije ju vrijeme,
ista tu kraljuje bol, isti muči je jad.*
(*Tristia*, V)

Posebno je originalan topos opis primanja pisma (*scribentis imago*), bilo da pjesnik priziva sliku adresata kojemu se obraća ili izravno govori o sebi. Sebe će pjesnik metaforički imenovati brodolomcem: "Brodolomca ti primi na obalu pitomu svoju" (*Poslanice s Ponta*, II); te će u imaginarnom putovanju i pismu biti metonimičkom vezom označen kao putnik (*Tristia*, I).

Kako smo spominjali postupak pisanja poslanica u kojima se njeguje ideja – pismo kao razgovor (*per litteras colloqui*), istaknimo stilističke nijanse: a) kada Ovidije pismovni razgovor poima kao izričito pisanje pisama, sastavljanje elegijske poslanice (*alloqui*); b) kada nas pjesnik upućuje da je riječ o imaginarnoj razmjeni pisama (*colloqui*).

- a) *Od prve do zadnje riječi u pismu sam pisao tako,
da svaki bio je tren na lađi opisan tad.
Bilo da pišući drhtah zbog prosinca mjeseca burnog
jadranski mene je val s perom vidio tad;
bilo kad prešavši na drugu lađu napustih Istam,
koji zapljuskuje sveđ od dva mora još val.
Vjerujem da su se cikladski i egejski čudili vali,
što mi je tekao stih uz njihov šumorni buk.*
(. . .)
- Često su lađu punili vali, ali iako drhtah,
ruka je pisala stih što tad bijaše tih.
Sa svih strana zavijaju vjetrovi režući hučno:
uzdiže šuplji se val, na strmu nalik je hrid.*
(. . .)
- Nije ko nekad. Tad sam u vrtu pisao pjesme,
dok je ležaljke kut ugodan bio i mek.
Sad me na ležaju tvrdu zimsko obasjalo svjetlo,
dok modar odnosi val pjesama ispisan list.*
(*Tristia*, I)

*Hanc tibi Naso tuus mittit, Rufine, salutem:
 Qui miser est, ulli si suus esse potest.
 Reddita confusae nuper solacia menti
 Auxilium nostris spesque tulere malis.
 Utque Machaoniis Poeantius artibus heros
 Lenito medicam vulnere sensit opem,
 Sic ego mente iacens et acerbo saucius ictu
 Admonitu coepi fortior esse tuo:
 Et iam deficiens sic ad tua verba revixi,
 Ut solet infuso vena redire mero.
 (Ex Ponto, III)*

Ovaj pozdrav, Rufine, šalje ti tvoj Nazon: ako ikomu može da bude svoj onaj, koji je bijedan. Tvoja, preneraženom srcu nedavno dana utjeha, donijela je mojemu zlu pomoć i nadu. Pa kao što je junak Filoklet na rani Mahanovim umijećem ublaženoj oćutio ljekovitu pomoć, tako ja u srcu bolan i ranjen ljutim udarcem počeh na tvoje sokoljenje biti jači; i već očajan na tvoje riječi tako opet oživjeh, kao što se običava bilo povratiti nakon ulivena vina.

(*Poslanice s Ponta, III*)²⁴

U Ovidijevim poslanicama pismo postaje refleksija osobnoga stanja zatočenog pjesnika, a razgovor dviju prostorno odijeljenih osoba odaje neskrivenu čežnju i želju za utjehom. Utoliko su Ovidijeve poslanice manje puka želja za oponašanjem razgovora kroz pisma, više su od pismovnoga suobraćanja među prijateljima kakva smo susreli kod Cicerona. Ovidijeve poslanice nisu *sermones* ili učeni poetološki razgovori kakve je pisao Horacije. Bile su upućene konkretnim adresatima, osobito *Poslanice s Ponta*, pjesnikovim suvremenicima od kojih je molio pomoć.

Tematski aspekti pisama su: introspekcija, vrijeme koje leti i ne može se zaustaviti, starost, događaji iz pjesnikova života prije i u vrijeme progonstva, nevjera prijatelja, voljena i odana supruga, veličanje pjesništva kao jedina utjeha, čežnja za povratkom u domovinu, škrta priroda koja okružuje pjesnika.

Ovidijev lirizam u elegijama imao je velikog utjecaja na hrvatske renesansne pjesnike. Dapače, elegijski distih bio je prisutniji u poslaničkom pjesništvu hrvatskih latinista nego Horacijeve heksameterske poslanice. Poglavitito se to odnosi na motive prisutne u poslanicama renesansnih pjesnika: starost (Vetranović, Marulić, Hektorović); introspekcija te prolaznost vremena (Vetranović, Marulić, Hektorović); veličanje pjesništva kao smisao ili utjeha (Bobaljević); jak domovinski zanos prožet idejom slobode (tematika *Antitursica*) prisutna u Marulića i niza

²⁴ Citirano prema kritičkom izdanju P. Ovidius Naso, *Tristia. Ibis. Ex Ponto libri fasti*, vol. III., str. 127., Lipsiae, 1888. Hrvatski prijevod citiranih stihova, zbog nedostatka prijevoda, pronašla sam u proznom prijevodu Dragutina Kišpačića: *E libris Tristium, Ex Epistulis ex Ponto. E libris Fastorum*, treće školsko izdanje od Leonarda Jurmića, naklada Kugli, Zagreb, 1911.(?), str. 10.

drugih latinista. Zanimljivost je da u registru raznolikih motiva u poslanicama hrvatskih renesansnih pjesnika nećemo pronaći "reducirani" krajolik hladnih slika (*locus horridus*) koji se dojmio Ovidija toliko da su njegovi osjećaji sukladni golom i škrtom pejzažu gdje je ostao zatočen. "Ja boravim u pustoši krajnje granice svijeta, gdje zemlja prekrita rađa vječni snijeg. Ovdje polje ne rađa voće, ne uzgaja grožđe, ovdje se ne zelene na obali vrbe, a na brdu hrastovi. Pučinu vazda bez sunčanih zraka burkaju žestoki valovi." (*Poslanice s Ponta, Pismo Rufinu*, str. 11. u Kišpatićevu proznom prijevodu). Naprotiv, teokritovski bogat i skladan krajolik Mediterana bio je ugodniji našim pjesnicima (Nalješković, Hektorović, Šižgorić, Marulić). No zato je Petrarca u sonetima (znameniti XXXV. u *Canzoniereu*, "Solo et pensoso i piú deserti campi") bio skloniji iskazivanju vlastitoga duševnoga stanja posredstvom slika prirode, onih koje je krasio krajolik bez bujnosti. Ili je omiljeno pjesnikovo boravište, dolina Vacluse (Zatvorena dolina), bila mjesto osamljenosti (o čemu raspravlja u traktatu *De vita solitaria*), te suprotno – raskošna poput mitskoga Elizija (što ćemo pročitati u pismu koje je uputio Giovanniju Aretinu, *Familiare*, XI). Konačno, poslanice u stihu *Epistolae metricae* bile su isključivi povratak vlastitom pjesničkom "ja", što je davno prije bilo polazište u Ovidijevim poslanicama.

Ovidijevo je pjesništvo bilo privlačno i hrvatskim renesansnim pjesnicima: prvi u nizu je Lucićev prijevod iz Ovidijeve zbirke *Heroides – Pariž Eleni*; Hektorovićev prijevod iz *Remedia amoris – Knjige Ovidijeve od lika ljubljenoga*; Karnarutićev spjev nije prijevod nego prerada djela istoimene poslanice iz zbirke *Heroides – djelo Izvarsita ljubav i napokom nemila i nesrična smart Pirama i Tizbe*, posvećeno Antunu Vrančiću; Monaldijev spjev *Hipermnestra Lynaeo* Ovidijevih *Heroides*. Dubrovčani XVII. st. njeguju Ovidijevo pjesništvo bilo u preradama (Palmoćeva drama *Natjecanje Ajača i Ulisa za oružje Akilovo*) ili u prijevodima (Dominiko Zlatarić preveo priču o Piramu i Tizbi; Šimun Zlatarić započeo prijevod prvoga pjevanja *Metamorfoza*, no kako ga je prekinula smrt, dovršio ga je Ignjat Đurđević.)²⁵.

RIMSKI PJEŠNICI PROZNIH POSLANICA IZ RAZDOBLJA SREBRNOG VIJEKA

Novo će razdoblje obilježiti, kao nastavak prethodnoga, raznolikost jezičnog izraza u usporedbi s odmjerenim, strogo normiranim jezikom zlatnoga vijeka. Nove će književne vrste kratkih oblika (basna, epigram), među kojima i poslanica u stihu, naći novi izraz – prozni slog. Tim razdobljem (14. – 117. n. e.) bit će zaokružen književno-povijesni pregled geneze poslanice kao književne vrste u razdoblju antike. Naime, suprotno Ciceronovim poetičkim načelima, ovo će razdoblje biti obilježeno miješanjem stilova i književnih rodova, prožimanjem poezije i proze.

Za vladavine rimskih careva Klaudija i Nerona nastao je "novi" stil, suprotan Ciceronu i njegovim sljedbenicima Augustova doba. Takozvani "novi"

²⁵ *Predgovor* Đure Körblera Maretićevom prijevodu *Metamorfoza*, Matica hrvatska, Zagreb, 1907., str. 14-16.

stil u prozi udžbenici retorike nazivaju azijanizam.²⁶ Glede stilističkih označnica obilježili su ga: proza u književnosti, afektacija, kratke brušene rečenice, sentencije, rečenični paralelizam, nagomilane metafore, brisanje granica između poezije i proze, što će najbolje svjedočiti pojava proznih poslanica, epistole Seneka i Plinija Mlađega.

Usporedbom novoga razdoblja s prethodnim, uočavamo sljedeće činjenice: Senekina filozofska pisma ponovno će nas vratiti raspravi s početka ovoga poglavlja, kako je grčka dijatriba, njezin pismovni oblik i izričaj našao odjeka u Senekininim proznim epistolama. Nadalje, Senekina "poučna pisma", *Pisma Luciliju*, bila su drugačije književne naravi prema uzornoj "korespondenciji", koju njeguje Ciceron, u raspravi dijaloškoga okvira – *De amicitia*. Mogli bismo postaviti pitanje koje u sebi krije i tezu: Jesu li, prema tadašnjim suvremenim nazorima, Senekina "poučna pisma" bila u strogoj opreci prema Ciceronovoj "obrazovanoj filofronezi", okružju prijateljskoga razgovora što dimenzionira navedena rasprava?²⁷ Podsjetimo, obraćajući se Titu Pomponiju Atiku, Ciceron je kroz pismovni razgovor inaugurirao modele pismovne topike, među kojima valja spomenuti: razgovor s odsutnim (*conloquia absentium*) te pismo kao izričaj i potvrda prijateljstva (*amicitiam confirmare*). O vremenskom jazu koji dijeli Cicerona i Seneku ne trebamo gubiti riječi.

Duhovni i estetički odmak će biti vidljiv i u novoj konstelaciji carstva. Prethodni pjesnici bili su dio rimske književnosti koja je italska. Seneka dolazi iz Hispanije, romanizirane provincije carstva. Konačno, već su Horacijeve satire i Ovidijeve poslanice pridonijele retoriziranju u pjesništvu. U tom smjeru nastojat ćemo prihvatiti Senekina prozna pisma, koja su presudna smjena nasuprot heksameterskim i elegijskim stihovanim poslanicama.

²⁶ U ovom pregledu, skromnu opsegom, glede isticanja značajki književnosti srebrnog vijeka nemoguće je ulaziti u širinu rasprave o stilovima antičke retoričke tradicije. Niti je to ovom poglavlju neophodno. No antička refleksija o stilu jasno odjeljuje aticizam od azijanizma.

Aticizam, lat. *atticismus*, bio bi književni, govornički i estetički smjer nastao u 1. st. pr. Kr.; poslije kao reakcija na aleksandrinizam, na helenističku koiné (κοινή), odnosno na kasniji azijanizam. Aticizmu su bili skloni rimski pjesnici i teoretici zlatnog vijeka (Ciceron), retorik Dionizije Halikarnašanin (o. 30. pr. Kr.), te Longin, pisac rasprave *O uzvišenom*. Glede književnih uzora, aticisti štiju "stare", "kanonske", helenske pisce (Demosten, Tukidid, Izokrat); glede retoričke prakse teže Ciceronovom mirnom i mudrom izlaganju prožetu jednostavnošću i jezgrovitošću.

Azijanizam, lat. *asianismus*, bio bi antički oblik manirizma, posebice govornički stil helenističkoga razdoblja grčke književnosti, nastao u Maloj Aziji. Ovaj stil, odlikovan bujnošću i maštovitošću, očitovao se u rimskoj književnosti arhajskog razoblja i srebrnog vijeka, no i u kršćanskoj književnosti najranijeg razdoblja.

²⁷ Navedena rasprava, kao i apostrofiranje nekih Ciceronovih pisma Titu Pomponiju Atiku, upućuju na činjenicu kako je Seneka proučavao uzorne sadržaje specifične za pismo glede sadržaja i stila, vjerojatno i pismovnu topik. O svom odnosu pisca prema dotadašnjoj epistolografiji, kao i o predodžbi - pismo kao razgovor (*colloqui per litteras*), Seneka se nije baš pohvalno izrazio u nekim epistolama. Ciceronova su pisma za Seneku, bar koliko se on o tome izražava (ep. 97,4), puka književnost. Za njega nemaju retoričku i uporabnu vrijednost. No, otklonimo svaku ideju kako bismo na temelju Senekinih istupa o epistolama mogli govoriti o povijesnom kontinuitetu ili ozbiljnom raspravljanju unutar povijesti poslanice. O ovome je pisao Klaus Thraede komentirajući odabrane Senekine epistole. Usp. navedeni citirani priručnik, str. 66 - 67.

PISMA SENEKE MLAĐEGA

Seneka Mlađi (*Lucius Annaeus Seneca Minor*), rođen je 4. pr. Kr. u Kordubi u Hispaniji (danas Cordoba u Španjolskoj). Odrastao je u Rimu, umro nasilnom smrću 65. god. Bio je obrazovan u duhu nove retorike (suprotne Ciceronovoj), koju je obogatio filozofskom spoznajom. Kao vješt retorik, za Kaliguline vladavine obnašao je dužnost uspješnog odvjetnika. Na početku Klaudijeve vladavine, jednako ozloglašena cara kao i prethodnika mu, bio je prognan na pustu Korziku (41. god.), gdje je proveo punih osam godina. Život mu je neprestano titrao između utjecajnosti i nepoćudnosti, moći i omraženosti, te nije niti čudo da je stoicizam filozofski i životni *credo* ovoga filozofa. Bio je istaknuti rimski filozof, pjesnik, tragičar, odgojitelj budućeg cara Nerona, koji će ga obasuti svim počastima kada dođe na prijestolje (54. n. e.), no i poslati u smrt. Pjesnikova upletenost u razne intrige, proturječan život koji je živio, prijepor između filozofskoga poučavanja i svakodnevice, Seneku je odveo u prijevremenu smrt. Točnije, car mu je "dopustio" da se sam ubije!

Među mnogobrojnim filozofskim i prirodno-znanstvenim djelima spomenuti je, među ostalim, zbirku *Dijalozi* (10 spisa u 12 knjiga) te *Čudoredna pisma Luciliju* (124 pisma u 20 knjiga, a pretpostavlja se da je zbirka bila znatno veća). Pisma nisu plod stvarne korespondencije, iako na mnogim mjestima Seneka fingiranim frazama daje naslutiti čitatelju da je riječ o pravom dopisivanju. Pri tome mislim i na situaciju kada naslovnik, Lucilije, "odvraća" odgovor pošiljatelju. Naime, ovakvu pismovnu korespondenciju sugeriraju nam piščeve rečenice. Upravo ćemo poći od te činjenice. Evo karakterističnih uvoda u kojima razgovor uvijek otpočinje apstraktni mudrac, potpuno osobnog tona, Seneka. Obraća se stanovitom korespondentu koga imenuje Lucilije. On bi morao biti mlad čovjek, neiskusna u životnim spoznajama i iskustvu. Prve rečenice, kojima počinju odabrane epistole, žele naslutiti, u čitatelja, kako se Seneka u pismima nadovezuje na odaslana Lucilijeva pisma. Čitatelj će također zamijetiti piščevo usredotočenje misli na trenutak primitka pisma. U svakoj epistoli izdvojimo i ključne riječi, najčešće imperATIVE i retorička pitanja, temeljem kojih pisac iz argumenata povlači zaključke.

- a) "*Znam, moj Lucilije, da ti je jasno, kako bez težnje za mudrošću nitko ne može živjeti sretno, čak ni podnošljivo, i kako je sretan život plod savršene mudrosti, a podnošljiv život plod već njenih početaka. (...) Stoga ti nije potrebno da me više uvjeravaš i da duljiš (...) Ako te dobro poznajem, već ćeš u početku gledati, kakav ti je darak donijelo ovo pismo.*" (ep. 16)
- b) "*Želiš, da ti i u ovom pismu, kao i u prijašnjima dadem koju izreku naših prvaka. (op. priređivača: predstavnika stoje) Stoga nemoj od mene tražiti citate i često ponovljena mjesta. (...) Zato se odreci te nade, da ćeš moći upoznati duh velikih muževa samo u pregledu. (...) Osim toga, onaj koji se povodi za drugima, ništa ne pronalazi, štoviše i ne traži.*" (ep. 33)
- c) "*Ti misliš, da ti ljudi, o kojima si pisao, zadaju posla. Najviše posla zadaješ sebi sam: ti si sam sebi na teret. Ti ne znaš, što hoćeš: ti dobro više hvališ, nego činiš; ti vidiš gdje je sreća, ali se ne usuđuješ k njoj doći. (...) Varaš se, Lucilije: iz ovoga se života čovjek penje u onaj. (...) Imenu Atikovu ne daju Ciceronova pisma da izgine; njemu ne bi koristilo, što mu je Agripa bio zet, Tiberije zet po*

unuci, a Druz Cezar praunuk; među tako velikim imenima ne bi se njegovo ni pominjalo, da ga Ciceron nije prigrlio. Doći će vrhu nas veoma duboki valovi vremena; rijetki će dusi glavom proviriti, zaboravu odoljeti i dugo se održati, dok i za njih ista grobna tišina ne ostane." (ep. 21)

- d) "*Ti misliš, ja ću ti pisati*, kako je blago ova zima s nama postupala, koja je doista bila mekana i kratka; pa kako je zlobno proljeće, kako je u nevrjeme hladno, i druge ludorije brbljavih jezika. Ne, već ja ću ti nešto pisati, što i meni i tebi može koristiti." (ep. 23)
- e) "*S veseljem sam od onih, koji dolaze od tebe, saznao*, da sa svojim robovima postupaš prijateljski. To dolikuje i tvojoj razboritosti i tvojoj obrazovanosti. (...) *Stoga* se smijem onima koji drže sramotnim objedovati sa svojim robom, i to samo zato, što se po veoma bahatoj navici gospodar za vrijeme objeda okružio mnoštvom robova, koji stoje. (...) Ipak, ovo je ukratko moja preporuka: Živi s nižima onako, kako bi želio, da s tobom živi viši!" (ep. 47)²⁸

Odabrani primjeri, kao i istaknute pismovne fraze, odaju najčešće pismovne situacije u kojima se javlja Seneka: 1. pisac ima neskrivenu potrebu prikazati samoga sebe, spoznajom nadmoćnoga sugovornika te stoga upravo odabire oblik dijatribe, polemike, s fiktivnim sugovornikom (primjeri *a, b, e*); 2. pismo nastaje kao odgovor na pitanje adresata (primjeri *c, d*); 3. predodžba u obliku slika je važna kao i apstraktno mišljenje; od nje polazi kako bi sve rezultiralo poukom na kraju epistole. Evo narednoga primjera koji ilustrira slikovito pripovijedanje, tipično za "novi" stil. Epistola, retoričkom formom dijatribe, polemizira s Lucilijem o prolaznosti vremena i starosti.

Kamo se god okrenem, vidim dokaze svoje starosti. Došao sam na svoje imanje i stanem se tužiti na troškove za trošnu kuću. Upravnik veli: nije njegova nemarnost kriva; on čini sve, ali je kuća stara. A ta je kuća ispod mojih ruku nikla. Što će sa mnom biti, kad se kamenje, staro kao ja, već mrvi? Srdit na njega prihvatim prvu priliku, da se izderem: 'Vidi se', kažem, 'da su ovi makljeni zapušteni. Nemaju lišća; kako su grane čvoraste i kao spržene, kako su panjevi kržljavi i suhi! Toga ne bi bilo, da ih tko okopava i zalijeva!' On se kune mojim dobrim duhom, da on za sve i sva vodi brigu, ali su makljeni vremeniti. Budi među nama rečeno – ja sam ih sadio, ja sam im prvo lišće vidio. Okrenem se k vratima i kažem: 'Tko je onaj kržljavac? Pravo imaš što si ga metnuo blizu vrata, jer on već gleda na groblje. Gdje si njega našao? Kakvo ti je to bilo veselje da primiš tuđeg mrtvaca?' Nato će on: 'Zar me ne poznaješ? Ja sam Felicion, kojemu si obično donosio sličice. Ja sam sin upravnika Filosita, tvoj ljubimac!' Kažem: 'Taj je poludio. Ta on je još bio dijete, kad je bio moj ljubimac!' – 'To može lako biti, samo što mu zubi ispadaju!'

To dugujem svome dobarcu, što mi se moja starost pokazala, kud sam se god okrenuo. (ep. 12)

Odabrana epistola ljubak je primjer Senekine stilske obradbe pisama. Iznaseni sadržaj iskazan je samo vanjskom formom kao "pismo", no presudnija je pripovjedna tehnika (opisivanje, dijalog) umjetničke proze. Dok su u elegijskim poslanicama

²⁸ Odabrane epistole citirane su iz dva izvora: Branko Bošnjak, *Filozofija od Aristotela do renesanse*, Matica hrvatska, Zagreb, 1957., str. 135-144.; Stjepan Senc, *Primjeri iz rimske književnosti u hrvatskom prijevodu*, Zagreb, 1920., str. 310-325.

pisci mogli neposredno preuzimati sadržaj specifičan za pismo, primjerice Ovidije poseže za antičkim junacima ili polazi od svoje zatočene životne sudbine, Seneka donosi potpuno novi pristup epistolarnom sadržaju. Ono što čitatelj odmah može zamijetiti je činjenica da se postulati Senekine filozofije lako daju uklopiti u misaoni tijek njegovih epistola. Stoička etika postulirala je četiri vrline koje će naći svoje mjesto u epistolarnom sadržaju: razboritost, hrabrost, pravednost, umjerenost. Tako je Seneka podario poslanicama novi "retorički" kroj. Pisani oblik pisma postaje filozofskim medijem. U stilizaciji umjetničke proze, kojoj neminovno pripadaju Senekine epistole, više nemamo standardizirane pismovne topose poslanice kao kod njegovih prethodnika. Naime, Seneka je izvorne pismovne topose pisma podvrgnuo vlastitim namjerama. U izravnoj vezi više nisu poslanica, pismo kao razgovor, te povod i nakana pisanja, nego pismo i situacija poučavanja. Konačno, izgubila se srodnost poimanja poslanice na tragu Horacijevih *sermones* i pisma.

Seneka je bio vrlo rano zastupljen u hrvatskim knjižnicama. Iako su najčitanije bile tragedije, na što upućuju privatne darovnice i oporuke građana,²⁹ u srednjem vijeku u školskoj porabi bila su zastupljena samo *Pisma Luciliju*. Nailazimo na podatak iz 1331., najstariji spomen na ovoga rimskog pisca u Hrvatskoj. Zadarski patricij Vučina Martinušić u svojoj oporuci spominje "librum unum de Senecha". Franjevci konventualci u Šibeniku također čuvaju odlomke iz Senekinih spisa. Riječ je o kodeksu *Sacri sermones*, iz XIV. st. Kako njegova stoička filozofija nije bila strana kršćanskim nazorima i moralnim vrijednostima, nalazimo ga i u glagoljaškim knjigama. Vjerovalo se kako je Seneka razmjenjivao pisma sa sv. Pavlom, što je bio razlog da se njegove misli citiraju u glagoljskim knjigama te budu ravnopravne mislima kršćanskih crkvenih otaca.³⁰ Uvidom u Marulićevu lektiru, zastupljenu u njegovoj knjižnici, Senekina djela svrstana su prema žanrovskom kriteriju u odjeljak *Philosophi et oratores*. Na popisu su: *Seneca opera*, *Seneca moralis*.³¹

PISMA PLINIJA MLAĐEGA

Plinije Mlađi (*Gaius Plinius Caecilius Secundus Minor*) također pripada odabranom krugu pjesnika koji je iza sebe ostavio epistolarni opus, predmet izlaganja ove rasprave. Rodio se 61. ili 62. u gradu Comu (transpadanska Galija), u sjevernoj Italiji. Umro je oko 113. Ne zna se pouzdano je li umro u provinciji Bitiniji, gdje je obnašao dužnost carskog namjesnika, ili u Rimu. Bio je rimski konzul, govornik, odvjetnik i pisac. U književni život stupio je u vrijeme cara Trajana. Suvremenik je Juvenala, Marcijala i Kvintilijana. Književnu slavu stječe pismima, *Epistulae*, koja je pisao i pojedinačno izdavao 96. – 109. god. Riječ je o zbirci od 247 pisama u devet knjiga. Posvećena su prijatelju Septiciju, koji ga je potakao da ih javno objavi. Važno je istaknuti kako pisma nisu bila privatne naravi, namijenjena određenim adresatima. Bila su namijenjena javnom čitanju. Svjedoči to epistola (I, 13), u

²⁹ Usp. Stipčević, Aleksandar, *Socijalna povijest knjige u Hrvata*, knjiga I., Školska knjiga, Zagreb, 2004., str. 335.-336.

³⁰ Na ovaj podatak upozorava S. O. Vialova, *Glagoljski fragmenti Ivana Berčića u Ruskoj nacionalnoj knjižnici*, Opis fragmenata, Zagreb, 2000., str. 89 (br. 37).

³¹ Lučin, Bratislav, "Studia humanitatis u Marulićevoj knjižnici", *Colloquia Maruliana*, VI., Književni krug Split, Split, 1997., str. 195.

kojoj se Plinije tuži što općinstvo rado ne sluša javna čitanja.³² Piščeva nakana da budu objavljena kao i njegovi govori, primjerice sačuvani *Panegyricus*, svjedoči da ih je pisac poimao kao književnost. Elegantno sastavljane književne poslanice u prozi nisu slagane u zbirci kronološki niti ih je pisac datirao. Uvrštavane su kao pjesme u antičkim zbirkama. Pisac je bio vođen varijacijom različitih tema. Stil je bio prilagođen predmetu pripovijedanja, bilo vedrom ili žalosnom. Opći društveni kontekst pisama ocrta književni život i svakodnevicu Rima za Trajanove vlasti, intelektualnu klimu onog vremena, portrete osoba, opise krajolika i građevina. Bez obzira na draž pisama, glede dobroćudnoga autorovog izbora, zanimljiva su po izrazitim, živopisnim slikama iz života bogata rimskog plemstva u sretnom razdoblju Carstva. Nude koristan uvid u povijest tih vremena te "ispravljaju" nemio dojam što ga za sobom ostavljaju gorke Juvenalove satire i tmurni pesimizam što ga je zadržao Tacit dok je pisao Trajanu.³³ Druga zbirka pisama, *Epistulae ad Traianum*, potječe iz 111. – 113. god. Zbirka sadrži 121 pismo, od čega su veći dio carevi odgovori Pliniju, te nisu bila namijenjena čitanju, kao i korespondencija s Tacitom. Objavljena je posmrtno, uklopljena u glavnu zbirku, te se naziva *Deseta knjiga pisama (Epistularum liber decimus)*.

Iz pisama koja ću apostrofirati, najčešće se spominju epistole VI, 16 i VI, 20.³⁴ Uputio ih je svome prijatelju Tacitu. Nose dokumentarnu vrijednost, opis provale Vezuva 79. god., kada je poginuo piščev ujak i poočim, prirodoslovac i enciklopedist Plinije Stariji. Erupciju Vezuva pisac je gledao iz Mizena, s druge strane zaljeva. Također, vrijedno je spomenuti epistolu (I, 9) u kojoj pisac hvali život na selu, ugodniji od onoga u gradu; epistola (II, 17) koja je "konzervirala" opis Plinijeve vile u Laurentu te epistola (VIII, 8) s teokritovskim idiličnim slikama izvora umbrijske rijeke Clitumne. Napominjem, među piščevim epistolama, glede izdvojenih motiva pripovijedanja, odabrane su upravo one koje su imale utjecaj na Petrarku.³⁵

³² Usp. *Izabrani Plinijevi listovi*, priredio Julije Golik, Zagreb, 1909., str. 8-9., te komentar uz bilješku 1. vezano uz termin *recitare* (običaj javnog čitanja i komentiranja tekstova, uvriježen za Augustove vladavine).

³³ Usp. Harvey, Paul, *The Oxford Companion to Classical Literature*, Oxford, 1984., str. 336. Iz rečenoga priručnika možemo saznati i ove pojedinosti, a mišljenja sam, važnih i za opći ton Plinijevih epistola. Kao suvremenik već spomenutih velikih imena pera i filozofske misli, pisma su prikazala Plinija kao pisca istančana smisla za detalje svakodnevnoga života. Primjerice, iz pisama vidimo kako senat slobodno raspravlja o važnim stvarima: o kaznama koje su stigle nečasne službenike, o obiteljskom životu. Dopisivanje s carem Trajanom oslikava nam novoga Plinija. Kao častan čovjek, ali plah upravitelj rimske provincije Bitinije, pisao je caru te postavio pitanje kako postupati s kršćanima. Iako ponekad grubi, carevi odgovori uvijek su bili nedvosmisleni – Plinija je ohrabrivao na krajnji stupanj centralizacije u donošenju odluka. Kao pisac kojemu se pridijevala sklonost taštini, znao se njome i šaliti. U pismu koje parafraziramo (IX, 23) piše sljedeće: jedan rimski plemić, koji je sjedio do Tacita u areni, u razgovoru je upitao: "Tko ste?" Tacit mu je odgovorio: "Vi me jamačno poznajete po mome pisanju", na što je uslijedilo pitanje: "Jeste li vi Tacit ili Plinije?"

³⁴ Usp. navedene epistole u prijevodu Kolomana Raca, u Stjepan Senc, *Primjeri iz rimske književnosti*, Zagreb, 1920., str. 365.-370.

³⁵ Poznato je, Petrarkin izbor lektire odabranih latinskih pjesnika: Vergilija, Tibula, Propercija, Ovidija, važne su reference unutar *Canzoniere*a. No manje je poznato kako je u zbirci *Variae* Petrarca pisao o osobnim tekstološkim metodama te pristupu odabranim tekstovima. U tom osobnom arhivu odabranih djela Petrarca je slobodno posezao, odabirao građu i prilagođavao svojim sastavcima. Nezaobilazan je Petrarkin poticaj u prvim humanističkim istraživanjima antičkoga nasljeđa, otkrivanju antičkih svjetova, kao i povratak jeziku i kulturi očeva, autora koji su pisali prije pojave kršćanstva. Na tom tragu komentiramo i pjesnikovu zaokupljenost mitskim opisima prirode. Pjesnik pronalazi inspiraciju u sačuvanim rimskim

U narednoj analizi imajmo u vidu da su ispred Plinija pjesnici koji su se voljeli izražavati stihovanim poslanicama te epistolama, da je iza pjesnikā nasljeđe antičkoga poimanja poslanice (pisma). Računajući na posebnost pjesnika i njihovih epistolarnih sastavaka, Plinijeva pisma nastala na kraju jedne književne epohe predstavljaju stilsko, no i "školsko" umijeće sastavljanja pisama. Konačno, pisac je svjesno pisao pisma namjenjujući im "vrata javnosti", javna čitanja, percepciju i tumačenja. Zahvaljujući književnoj dotjeranosti bila su već u ono vrijeme, a posebice u probuđenom humanističkom ozračju XV. st., gotovo školski predložak pjesničke korespondencije.³⁶ Budući da su se od Cicerona do Plinija društveni odnosi presudno izmijenili, tako se promijenio i pismovni topos *officium amicitiae*, poznat nam iz prethodnih primjera. Plinijev neskriveni uzor bio je Ciceron.³⁷ Očitovanjem prijateljstva, srdačnim iskazivanjem prijateljske ljubavi biranim riječima, obično su počinjala Ciceronova pisma prijateljima. To je bio kôd kojim je otpočinjao pismovni razgovor, "opterećen" filofronezom. Podsjetimo, grčki izraz *φιλία* odnosno njegova latinska inačica *amicitia* označavao je svečan, ali i prijazan ton obraćanja primatelju. Stoga je bio i jedan od pismovnih toposa, prisutan u Ciceronovim pismima prijateljima, koji ne ćemo susresti kod Plinija. Njegovi sastavci najčešće otpočinju frazom čiji sadržaj u sebi nosi molbu za kakvo pismo. Evo primjera kako Plinije otpočinja "korespondenciju" obraćajući se Tacitu. Nakon obveznoga pozdrava: "Gaj Plinije pozdravlja svoga Tacita", slijedi:

a) "Išteš, da ti napišem smrt ujaka svoga, kako bi je što vjernije mogao ispriopovijedati potomstvu. Hvala ti! Vidim, ako ti prodičiš smrt njegovu, bit će mu slava besmrtna. (...) a ono će vječnost tvojih spisa mnogo pridonijeti besmrtnosti njegovoj. Držim, sretan je, komu su bogovi dali, da stvara, o čemu je vrijedno pisati, ili da piše, što je vrijedno čitati; a naj sretniji je, kome oboje. S tim radije prihvaćam, štoviše – molim te, uvrsti to!" (VI, 16)

b) "Veliš, da te je pismo, što sam ga po želji Tvojoj pisao o smrti ujakovoj navelo, te bi rad saznati, kakav sam ja, kad sam ono u Mizenu ostao – to sam počeo, a prekinuo – ne sam strah nego i nezgode preturio. Ako mi i trne duša, kad se toga sjetim, počet ću." (VI, 20)

Plinijeva pisma jamče, kao i poslanice njegovih prethodnika, kako je dostatan i malen poticaj, kratak pozdrav, pa da sažeta obavijest – pitanje pošiljatelja "kako je", ili molba – "piši mi", rezultira cjelovitim pismom. Razgovorni je značaj pisma, razgovor pošiljatelja s odsutnim primateljem, koji je pokrивao topos *conloquia absentium*, kao i topos prizivanja nazočnosti odsutne osobe (*imago praesentiae*),

ruševinama, u opisima dekora rimskih vila koja upravo nudi imenovana Plinijeva epistola. Obnavljajući kulturu prethodnika hodočasteći mitskim krajolicima, te opisujući svoju ladanjsku kuću, Petrarca je osobno izvijestio u jednom pismu, upućenom izvjesnomu Domitiosu Apollinarisu. O rečenomu usp. Stierle, Karlheinz, *Francesco Petrarca*, poglavlje IV, 2, *Petrarcas Landschaften*, str. 292-293., te bilj. 29, vezanu uz Plinijeve opise interijera rimskih vila, str. 864., Carl Hanser Verlag, Wien, 2003.

³⁶ Do početka XV. st. bilo je poznato oko stotinu Plinijevih pisama. Krajem XV. st. franjevac Gioconda iz Verone u Parizu je pronašao deset knjiga njegovih pisama. Godine 1508. u Mlecima objavljena je *editio princeps* kod Alda Manuzia. Tako je, prema istraživanju marulologa Bratislava Lučina, Plinije bio zastupljen u Marulićevoj biblioteci, *Epistule Plinii Junioris*. V. B. Lučin, op. cit., str. 183.

³⁷ Komparativnu usporedbu glede općega iskaza, posebice početak i završetak pisma, kao i pismovne topike pojedinih Ciceronovih i Plinijevih pisama, argumentira na izvornim tekstovima Thraede u imenovanom priručniku, str. 75.-77.

prisutan u poslanicama Plinijevih prethodnika, izgubio svoje stilistički funkcionalno mjesto u njegovim proznim pismima. Stoga u epistolama nećemo naići na uhodane pismovne topose. Je li ih pisac namjerno izbjegavao ili se nisu ustalili kao obvezatan, gotovo školski modus pisanja pisma, ne možemo sa sigurnošću odgovoriti?³⁸ Također, zoran zaključak pisma jasno je odvajao izneseni sadržaj glavnoga dijela pisma od završnoga. Na kraju pisma, Plinije se uvijek opraštao riječima: "Vale!".

a) "Dakle ću završiti. Jedno ću nadodati: prošao sam sve, kod čega sam i bio i što sam odmah, dok se još najviše istina kazuje, čuo. Ti izvadi najpotrebnije! Drugo je pisati pismo, drugo povijest; drugo prijatelju, drugo svima." (VI, 16)

b) "Ovo ćeš – nije ništa za povijest - čitati, ali ne ćeš o tome pisati; a sebe ćeš, jer si tražio, kriviti, ako se bude činilo, da nije ni za pismo." (VI, 20)

Obje su Plinijeve epistole svjedočanstvo o proteklim dramatičnim događajima koje nose, kako je pisac svjesno naznačio, književnu i dokumentarnu vrijednost povijesne naravi. Sebe je stavio u položaj pisca, kroničara svoga doba i prijatelja koji se odaziva molbi korespondenta, Tacita. Kako izgleda stilistički dotjeran tekst, neopterećen pismovnom topikom? U XVI. i XX. epistoli čitatelj će pratiti pripovijedanje na dvije motivske instance: dramatični događaji u kojima se pokušava snaći pojedinac te opis različitih stadija od potresa do erupcije vulkana. Iako su opis i pripovijedanje dramatično isprepleteni, mogli bismo odvojeno pratiti posljednja tri dana ujakova života, te erupciju i provalu Vezuva. Shematski, pripovjedne epizode bi obuhvatile:

XVI. epistola

(o tome kako je stradao ujaku)

- Tacitova molba, povod pisanju
- panegirik ujaku

Premda je propao s najljepšim krajevima, te će kao kakav narod, kao kakav grad s glasovite propasti svoje do vijeka živjeti, pa premda je sam stvorio silu trajnih djela, a ona će opet vječnost tvojih spisa mnogo pridonijeti besmrtnosti njegovoj.

- pripovijedanje; I. dan, podnevna dokolica

Bio je u Mizenu i sam glavom zapovijedao brodovljem. Na 24. kolovoza oko 7. ure (oko jedan sat poslije podne) kaže mu mati moja, da se vidi oblak neobične veličine i oblika. On se baš nasunčao, zatim mrzlo okupao, legao, blagovao i u knjigu se zadubio (...)

- opis; metaforička slika vulkana

Bio je većma podoban i nalik na omoriku nego li na koje drugo drvo. Propeo se uvis kao silno dugačak panj i pružio nekolike grane (...) Sad bijaše bijel bjelcat, sad mrk i ljagav, kako je već digao zemlju i pepeo.

³⁸ Pisac kasne rimske antike, Kvint Aurelije Simah (4 – 5. st.), kao i književni krug pisaca koji se okupljao oko njega, prihvaćaju retoričku obradbu pisama u prozi po uzoru na Plinija Mlađega. Temeljne zásade ovoga kruga bile su: stilistička dotjeranost teksta, brižljivo čuvanje provjerenih, recentnih tekstova rimskih pisaca te komentiranje tekstova.

- pripovijedanje; spremanje na more, ujakov put iz radoznalosti, ali i usrdnosti
Hita onamo, otkle drugi bježe, ravno jedri, ravno krmi u pogibao, bez straha kazuje i bilježi (...)
- opis; vulkanski pepeo i užareno kamenje
Već se sipa na lađe pepeo; što oni bliže, to topliji i gušći; već pada i plavac pa crno, opaljeno, od vatre zdrobljeno kamenje stvori se iznenada pličina i obale nasu gora lomeći se – ne možeš naprijed.
- pripovijedanje; nastavak putovanja, dolazak prijatelju Pomponijanu
(...) zagrlj prestravljena, stade ga tješiti i hrabriti; dade se odnijeti u kupelj, ne bi li ovakvom nebrigom svojom ublažio strah njegov.
- opis vulkanskog plamena
Uto u gori Vezuv sine na više mjesta silno širok plamen, i planu požar na visini. Sjaj i svjetlost još se više isticala u mraku noćnom.
- pripovijedanje; počinak, kraj prvoga dana
Onda otiđe na počinak, usne pravim zdravim snom.
- opis; vulkanski plavac
Padao je plavac, makar lak i šupljikav (...)
- pripovijedanje; II. dan, pokušaj bijega
Opirući se o dva roba podigne se i odmah sruši, jer mu je – tako se ja domišljam – odviše gust dim spriječio dah i zatvorio dušnik (...)
- III. dan, ujakova smrt
- obraćanje Tacitu
- pozdrav

Istom pripovjednom tehnikom Plinije će izvijestiti u XX. epistoli, ali o sebi. Pisac sinkrono niže događaje i svoje strahove izazvane erupcijom Vezuva. Tako paralelno pratimo histeriju i strah ljudi te piščev osobni strah. Pripovijedanje je "razmrvljeno" sljedećim opisima: crni oblaci, crna noć, užareni oblaci, gusta magla, vatra, pepeo, blijedo jutro. I konačno, sve završava obraćanjem Tacitu te pozdravom.

PISCI PROZNIH POSLANICA KASNE ANTIKE

U periodizaciji rimske književnosti posljednje veliko razdoblje, prvih pet stoljeća nove ere, metaforički je nazvano "stoljećem propadanja" (peto razdoblje). Obuhvaća vrijeme od 117. do 476., odnosno 524. n. e. Ma koliko godine ili nazivi bili "samovoljno" odabrani i neprimjereni, što je obrazložio Curtius, a o tome Vladimir Vratović piše u više navrata, pisci poput sv. Jeronima, Aurelija Augustina, nisu *scriptores classici*.³⁹ Veliki kršćanski pisci koje Crkva naziva počasnim imenom

³⁹ Usp. *Povijest svjetske književnosti*, br. II, razdiobu rimske književnosti priredio Vladimir Vratović, Mladost, Zagreb, 1977., str. 198-200; 280-281.

patres, velikim crkvenim Ocima,⁴⁰ širili su kršćansku književnost latinskoga jezičnog izraza i razvili bogatu tradiciju tzv. patristike, važne teološke grane. Stoga će kršćanski latinitet, sklonost prema govorenim pučkim jezicima, kao i otvorenost te utjecaj helenističkoga biblijskog grčkog jezika koji im nije bio stran, odvajati pisce s početka nove ere od prethodnika, pisaca čiji su ipak bili sljedbenici. U moru različitih naziva koji nastoje imenovane pisce smjestiti u odgovarajuće književno-povijesne i šire, kulturološke i društveno-političke "pretince", spomenimo i naredni naziv. Doba crkvenih otaca i pisaca, (kraj 2. st.), njihove poslanice, homilije i govore, Koloman Rac i Franjo Lasman su nazvali – stara književnost kršćanska.⁴¹ U prvom stoljeću nove ere, uz eminentne rimske kršćanske pisce, zavidne književne i intelektualne naobrazbe, piše i djeluje apostol Pavao. Novozavjetni pisac, rodom Židov iz maloazijskoga Tarza u Ciliciji, piše poslanice na grčom jeziku (Ἐπιστολαί). Tako Radoslav Katičić, pišući u *Povijesti svjetske književnosti* (br. II) o apostolu Pavlu, naslovljava poglavlje "Stara kršćanska književnost grčka".⁴²

U ovom pregledu prozne epistolografije izdvojimo imenovane autore, jer su bili odabrani i uzorni pisci renesansnim pjesnicima, Maruliću⁴³ i Petrarki. Kasnoantički pisci poslanica, bez obzira pripadali književnim djelima rimske kulturne baštine poput crkvenih otaca iz 4. st. n. e. poput sv. Jeronima, ili grčkoj književnosti Istočnoga Rima poput novozavjetnoga pisca poslanica i kršćanskoga apostola Pavla, svakako odudaraju od dotadašnjega pjesništva antičke epistologafije. Zanimaju sve dotadašnje konvencije tipične za poslanice kao pjesnički žanr. Prvenstveno je to vidljivo u odsutnosti stiha. Bila bi to prava pisma, pisana u različitim prigodama, za posve konkretne situacije. Upravo je neposrednost obraćanja primatelju, izrazita alegoričnost tekstova, koji svoje šire značenje dobivaju interpretacijama i tumačenjima biblijskih tekstova (što zahvaljujemo biblijskoj egzegezi i hermeneutici), umetanje prizora i situacija iz osobnoga života (načelo biografičnosti), kao i uporište u kršćanstvu kao životnoj filozofiji, rezultat novoga književnog ukusa europske književnosti. I kao što su prve kršćanske crkve nastajale na ruševinama antičkih hramova, (primjerice crkva sv. Donata u Zadru), ili su hramovi preoblikovani u crkve (splitska katedrala), tako su i antički tekstovi pronalazili svoju čitateljsku publiku.⁴⁴ Gorljivoga kršćanina sv. Jeronima neće omesti da u asketskim danima boravka u halkidskoj

⁴⁰ Šagi-Bunić, Tomislav, *Povijest kršćanske literature, I. dio*, usp. uvodno poglavlje o povijesti patrologije, str. 3-31., Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1976.

⁴¹ Koloman Rac i Franjo Lasman, *Izbor iz stare književnosti kršćanske*, Zagreb, 1917.

⁴² *Povijest svjetske književnosti*, br. II, Bizantska književnost, str. 317-320.

⁴³ Primjerice, spomenimo Marulićevu proznu poslanicu upućenu Katarini Obirić. Poslanica je primjer književne komunikacije, no nije upućena niti jednom Marulićevom prijatelju, učenom humanističkom pjesniku, meceni ili uglednoj osobi. Naslovnik je žena, benediktinka Katarina Obirić (Alberti), s Marulićem po majci u rodu, jedna od sestara iz istoga samostana u kojemu je živjela, doznajemo iz poslanice, i njegova već stara i nemoćna sestra Bira. Poslanica je porukama i poukom sva "uronjena" u starozavjetni korpus Biblije, te novozavjetno Ivanovo evanđelje. Jedan od motiva poslanice, darom uzvratiti dar, djelomično ukazuje na sličnost s *Poslanicom Eustohiji* sv. Jeronima. Usp. tekst poslanice "Počtovanoj gospođi Katarini Obirić, kaluerici reda svetoga Benedeta, Marko Pecinić s umiljenim poklonom i dvornim pozdravom piše". U: *Građa za povijest književnosti hrvatske*, knj. XIII., JAZU, Zagreb, 1938., str. 187-192.

⁴⁴ Ovo bi bila autoričina parafraza Eduarda Nordena, njegove usporedbe antičke književnosti s građevinama, no ovdje ilustrativno oživljena na domaćem tlu.

pustinji, na putu iz Rima u Jeruzalem, čita Cicerona i Plauta. Na svoje "poganske" uzore upućuje u poslanici Eustohiji (epistola 22, 30). Augustin svoju filozofiju kršćanstva gradi na Platonovim mislima, a *Ispovijesti* "zaodijeva" Ciceronovim retoričkim stilom. Petrarca, oduševljen jezikom i kulturom svojih duhovnih očeva čita, pored Cicerona i Seneke, Aurelija Augustina. Ako je vjerovati Petrarkinom književnom svjedočenju, kako piše u pismima, *Familiars*, IV. Povučan u osamu, na brdu Mont Ventoux čita Aurelija Augustina te citate pomno bilježi kroz pisma. Konačno, postoje intelektualne reference između *Confessiones* Aurelija Augustina i Petrarkinog djela *Secretum meum*. Marulićev duhovni uzor, omiljen svetac i pisac, bio je sv. Jeronim, kojemu je posvetio više latinskih tekstova.

POSLANICE SVETOGA PAVLA

Sv. Pavao je rođen između 5. i 10. god., u vrijeme vladavine cara Augusta, koga će naslijediti Tiberije. Uz svoje židovsko ime Šaul, nosio je i grčko ime Pavao. Bez obzira na semitsko podrijetlo, bio je rimski građanin (*civis Romanus*) i podlijebao je zakonima Carstva. Iako je u mladosti bio progonitelj kršćanske Crkve i njezina nauka, na putu u Damask doživio je obraćenje, kako piše u *Poslanici Galaćanima*. Zajedno s Barnabom, za svoga prvoga misionarskog putovanja, naviješta evanđelje na Cipru, u Pamfiliji, Pizidiji i Lakaoniji. Za vrijeme trećega misionarskog putovanja uhićen je 58. u Jeruzalemu. Dvije godine boravi u zatvoru u Palestini, odakle je upućen u Rim, gdje je zatočen između 61. i 63. god. Pavlov život kao i njegova misionarska putovanja istočnim Sredozemljem rekonstruiraju se na temelju pastoralnih poslanica, kao i svjedočanstva o njegovom mučeništvu u Rimu. U vrijeme vladavine cara Nerona, oko 67., odrubljena mu je glava.

Pavlove poslanice sastavljane su u različitim prigodama, stoga su prigodni spisi. Pisane su stilski živo, izmjenjuju se stih i proza. Ne možemo ih nazvati privatnim pismima, no niti čisto literarnim poslanicama. To su Pavlova izlaganja upućena pripadnicima ranih kršćanskih zajednica i konkretnim adresatima, Kristovim vjernicima. U središtu njegova nauka uvijek je raspeti i uskrsnuti Krist. Poslanice su stoga prvenstveno Pavlove poruke kojima je kao apostol širio istinu kršćanskoga života. Dio su liturgijskoga obreda, mise, sve do danas.

Počivaju li novozavjetne poslanice na sličnim zakonitostima književnoga i stilskoga oblikovanja poslanice kao žanra, na pjesnički uhodanoj tradiciji antičkih pjesnika? Novozavjetne poslanice prvenstveno imaju pragmatičnu funkciju: brane kršćansku vjeru, retorika je snažno usmjerena protiv krivovjerja, helenski obrazovani pisci svoje filozofsko znanje stavljaju u službu kršćanskoga svjetonazora. Stoga nije neobično da su poslanice sv. Pavla i sv. Jeronima odraz helenskoga govorničtva. Glede komparativnoga sučeljavanja poslanice kao žanra kroz povijest književnosti, istaknuti je ona obilježja koja predstavljaju poslanicu kao novi pjesnički oblik, uronjen u tradiciju. Pavlove poslanice citiraju klasične autore (npr. *Prva poslanica Korinćanima* 15, 33); on poznaje pučku filozofiju stoičkih zasada. Primjerice predodžba o dolasku odijeljene duše u božanski svijet (*Druga poslanica Korinćanima* 5, 6-8), retorička je argumentacija zbijena kratkim odgovorima i pitanjima rezultat poznavanja ciničko-stoičkih dijatriba (*Poslanica*

Rimljanima 3, 1-9).⁴⁵ Imenovana poslanica više sliči teološkom traktatu nego pismu. Pavao počinje poslanice prema uobičajenom uzorku. U naslovu imenuje pošiljatelja – sebe, kao i naslovnika kojemu je upućena poslanica. Na primjeru *Prve poslanice Korinćanima* izdvojimo:

'Pavao, po Božjoj volji pozvan za apostola Krista Isusa, i brat Sosten Crkvi Božjoj u Korintu – posvećenima u Kristu Isusu, pozvanicima, svetima, sa svima što na bilo kojemu mjestu prizivlju ime Isusa Krista, Gospodina našega, njihova i našega.

Slijedi pozdrav:

"Milost vam i mir od Boga, Oca našega, Gospodina Isusa Krista!"

Uvodni dio svake poslanice nosi zahvalu ili molitvu. Izdvojimo iz *Poslanice Rimljanima* upravo zadnju rečenicu, kojom Pavao ističe svoju grčku usvojenu uljudbu:

A ne bih htio, braćo, da ne znate: često sam bio nakanio doći k vama – i sve dosad bio spriječen – da i među vama uberem koji plod kao i među drugim narodima. Dužnik sam Grcima i barbarima, mudracima i nezalicama. Odatle moja nakana da i vama u Rimu navijestim evanđelje.

Poslanica Hebrejima po književnom sustavu pokazuje savršenu grčku formu. Ovaj spis odlikuje netipičan stilski postupak. Nema naslova niti uvoda kojim su obično otpočinjale Pavlove poslanice. Jezična dotjeranost i otmjeni stil, u dokazivanjima potpuno okrenut Starom zavjetu, naveli su mnoge katoličke i nekatoličke kritičare da posumnjaju u Pavlovo autorstvo. Stoga se ovoj poslanici najčešće pridijeva naziv – anonimni spis. Neke poslanice NZ koje nose Pavlovo ime nisu krivotvorina ili prijevara. Bliske su Pavlovom duhovnom svijetu, a sastavljači su iz njegova kruga ili nastavljači njegova djela.

POSLANICE SVETOGA JERONIMA DALMATINCA

Rođen kao Sofronije Euzebije Jeronim (*Sophronius Eusebius Hieronymus*), vrlo vjerojatno u Stridonu,⁴⁶ na granici rimske provincije Dalmacije i Panonije, između 331. i 347. Umro je u Betlehemu 30. rujna 420. U Rimu je bio učenik filologa Donata, kojemu duguje ljubav prema rimskim piscima, posebice Ciceronu. Slovi kao najučeniji crkveni otac zapadne Crkve. U Konstantinopolu je slušao predavanja Grgura Nazijanskoga. Retorika i filologija trajno će obilježiti njegov rad na prijevodu Biblije. Na poziv pape Damasa trebao je prepraviti neka mjesta u Bibliji. No, preveo je ili redigirao tekstove SZ i NZ u cjelini, te popratio brojnim komentarima biblijske knjige. Latinski prijevod Biblije, poslije nazvane *Vulgata*,

⁴⁵ Usp. *Jeruzalemska Biblija*, uredili Adalbert Rebić, Jerko Fućak, Bonaventura Duda, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2004. str. 1593-1594.

⁴⁶ Rasprave o mjestu rođenju svetoga Jeronima, od Tome Arhiđakona do istraživanja u XX. st., zaključio je svojim istraživanjima akademik Mate Suić. Stridon je smjestio u Istru, naš Kras, u zaleđe Rijeke i Opatije, u okružju današnjih sela Muna, Žejana i Brguda. Usp. Mate Suić, "Hijeronim Stridonjanin – građanin Tarsatike - Hieronymus, domo Stridonis, civis Tarsaticensis", *Rad JAZU*, 426, Zagreb, 1986.; o životu i djelu svetoga Jeronima vidjeti predgovor Josipa Bratulića, u knjizi Sveti Jeronim, *Izabrane poslanice*, Književni krug, Split, 1990., str. 9-46.

prevodio je s hebrejskoga originala, uspoređujući s grčkim izvornicima. Ponekad je kroz svoja djela i teoretski razlagao iskustva u prevođenju. Pored triju hagiografija iz života kršćanskih pustinjaka,⁴⁷ autor je prozних poslanica (*Epistolae*)⁴⁸ kojima se pripisuje dotjeran jezik i uzoran, slikovit stil pisanja. Sv. Jeronim je ostavio veliki trag u hrvatskoj glagoljaškoj književnosti. Glagoljaši su ga štovali kao autora glagoljice, te prevoditelja Biblije na hrvatski jezik.⁴⁹ Jeronimov kult prisutan je u hrvatskoglagoljskoj tradiciji od XIII. st. Legendu o njegovom životu čuva glagoljski *Petrisov zbornik* (1468.). *Transit sv. Jeronima* je tiskan u Senju 1508., a pored piščeva životopisa sadrži i poslanice. Tom spisu je pridodana dvanaesteračka pjesma koja uzdiže i slavi sv. Jeronima, *Anjelske kriposti vse nebeskoga hora*.⁵⁰ Svome omiljenom svecu i piscu Marulić je posvetio dva latinska prozna teksta⁵¹ te životopis *Vita divi Hieronymi*, u kojemu je hagiografsko-biografskom metodom opisao Jeronimovu osobnost i djelo.⁵²

Ilustrativni je književni primjer, kako izgleda poslanica koju oblikuje sv. Jeronim, *Poslanica Paulinu*. Poslanica upućena Paulinu odgovor je na primljeni književni tekst. Naime, Paulin je napisao pohvalu caru Teodoziju, *Super victoria Tyrannorum*, te moli Jeronima za prosudbu i mišljenje o napisanom. To se konkretno očituje iz osmoga ulomka poslanice: "Tvoje djelo, što ga umno i kićeno sastavi caru Teodoziju i posla meni, pročitah rado i osobito mi se svidjela u njemu podjela. Pa dok ti u prvim dijelovima natkriljuješ druge ljude, u pretposljednem natkrili sam sebe. (...) Kad si takav novak, kakav ćeš biti vojnik, kad se uvježbaš!" *Poslanica Paulinu* je stoga složena kao komentar pročitanaoga teksta. Iz citiranaoga se nazire da Paulin još mora raditi na svome pisanju. Tekst je razdijeljen na 11 ulomaka, kroz koje sv. Jeronim iznosi osobno viđenje o asketskom životu koji zagovara kao vlastiti model, opravdavajući tako i odluku svoga prijatelja Paulina. "(...) dok gledam odluku tvoju i žar, s kojim si se odrekao svijeta, sudim, da ima razlika u mjestu, kad zapustiš grad i vrevu gradsku pa živiš na dobarcu, tražiš Krista u samoći i moliš se sam samcat s Isusom na gori (...)". Prateći svih 11 ulomaka, niže se slijed različitih motiva koji su potkrijepljeni citatima iz SZ, NZ, iz Vergilijeve *Eneide* i *Georgika*, Horacijevih *Satira*, hvaleći Homera i Cicerona. Poslanica kao učena rasprava nosi poruku i pouku, a čine ju:

⁴⁷ Riječ je o hagiografijama: *Vita beati Pauli monachi thebaei* (Život svetoga Pavla prvoga Pustinjaka), *Vita Hilarionis* (Život svetoga Hilariona), *Vita Malchi* (Život Malkov). Prijevod imenovanih hagiografskih tekstova priredili su i preveli s latinskoga Vesna Badurina-Stipčević i Vinko Grubišić, u *Jeronimove hagiografije*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2008.

Usp. Ivan Marković, *Izabrane poslanice svetoga Jeronima*, sv. I-II, Zagreb, 1908.; usp. Sveti Jeronim, *Izabrane poslanice*, Književni krug, Split, 1990.

⁴⁸ Radoslav Katičić, *Litterarum studia*, Matica hrvatska, Zagreb, 1998., str. 101-103.

⁴⁹ Anica Nazor, "Senjski Transit svetoga Jeronima i njegov predložak", *Slovo*, br.18-19., Zagreb, 1969.

⁵⁰ Imenovana pjesma, jedna od tri varijante, nalazi se kao dio rukopisa (*codice Dalmatico-Laurenziana*) u biblioteci Laurenziana u Firenci. Druga se varijanta nalazi u zborniku iz sredine XVI. st., a pohranjena je u dubrovačkoj franjevačkoj biblioteci. Treća varijanta pjesme nalazi se u rukopisu iz 1532. u Nacionalnoj i sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu.

⁵¹ Usp. Mirko Tomasović, *Marko Marulić Marul*, Književni krug, Zagreb – Split, 1999. str. 89-91.

⁵² Imenovani tekst pronašao je akademik Darko Novaković 1993. u British Library u Londonu. Usp. Darko Novaković, "Novi Marulić: Vita divi Hieronymi (British Library Ms. Add. 18.029)", *Colloquia Maruliana*, 3, Književni krug, Split, 1994., str. 5-24.

1. ulomak: poslanica ne počinje pozdravom, oslovljavanjem primatelja, što bismo očekivali. To je obilježje i drugih Jeronimovih poslanica (*Poslanica Heliodoru*, *Poslanica Pamahiju*, *Poslanica papi Damasu*). Pisac se odlučio za citat iz Lukinog evanđelja, kao i odabrane stihove iz psalama, kojima indirektno želi poručiti Paulinu zašto starost i mudrost obično dolaze zajedno;
2. ulomak: obraćanje Paulinu kojim oponaša tijekom razgovora s odsutnim sugovornikom. "Naposlije i ti – ta čuo si riječi Spasiteljeve ..." Slijedi Jeronimovo obrazlaganje zašto su skromnost egzistencije i duhovno bogatstvo vrjedniji od rasipnosti i tjelesne ugone;
3. ulomak: rasprava o štovanju Krista i Crkve na nekada kulturnim poganskim mjestima;
4. ulomak: obraćanje Paulinu kojim se iznova potiče razgovorni ton poslanice: "Što ćeš – kazat ćeš – taj dugački uvod? Ma zato, da u jednu ruku ne misliš, da ti je vjera sakrita, jer nisi vidio Jeruzalem, a drugo, da ne držiš mene boljim (...)"
5. ulomak: razgovor s odsutnim prijateljem, tipičan za antičke poslanice u stihu, potaknut je rečenicom: "Stoga, jer bratski pitaš, kojim ti je putem poći, prostodušno ću s tobom govoriti." Slijedi obrana života u samoći koji je namijenjen pustinjacima, o kojemu Paulin niti ne dvoji, što se iz teksta iščitava;
6. ulomak: pisani razgovor dodatno je pojačan imperativima, pogodbenim rečenicama, retoričkim pitanjima, savjetima pjesniku; Npr. "Kloni se – bilo ovdje ili ondje – mnoštva svijeta, društva, pohađanja gozba kao kakvih okova slasti! Hrana neka je prosti ručak – kupus i grah, a katkad neka ti je pokoja ribica najveća poslastica! (...) Ne vjeruješ li da je istina što velim? (...) Razumiješ što velim; ta Gospod ti je dao razum u svemu.";
7. ulomak: pojam pravoga kršćanina potkrijepljen citatima iz SZ i evanđelja;
8. ulomak: obraćanje Paulinu, gdje saznajemo kojim je povodom pjesnik uputio "pismo" sv. Jeronimu (tekst poslan na prosudbu);
9. ulomak: izravno obraćanje adresatu riječima: "Čuj dakle, moj družo, prijatelju, brate!";
10. ulomak: Jeronim hvali Tertulijana, Ciprijana i ostale uzorne pisce kako bi mogao govoriti o tekstu svoga prijatelja pisca;
11. ulomak: završni dio poslanice obilježavaju poruka i pozdrav; rječiti sv. Jeronim ovako ohrabruje svoga odsutnoga sugovornika: "Sad prelazim na te, na brata redovnika, druga svojega i prijatelja, velim, svojega više nego znanca (...) Imaš velik um i beskrajno bogatstvo jezika; govoriš lako i čisto, sama je lakoća i bistroća izmiješana s razborom. (...) Trgni se, molim, trgni! (...)" Jeronimova poslanica u zaključku okrunjena je citiranjem Horacija i Vergilija te riječima ohrabrenja.

*Poslanica Paulinu*⁵³ odraz je helenskoga govorničtva glede porabe toposa. Tekst je privlačan već uvodom jer sv. Jeronim nastoji učiniti čitatelja sklonim (*captatio benevolentiae*), kao i adresata. S tom nakanom, u uvodu poslanice (*exordium*),

⁵³ Poslanica je izdvojena i analizirana u prijevodu, a prema Migneovu izdanju *Patrologije*. Usp. Koloman Rac, Franjo Lasman, *Izbor iz stare književnosti kršćanske*, Zagreb, 1917., str. 212-219.

uvodi formulu skromnosti. "Po vrlinama me svojim mjeriš i malena velik dižeš (...) Ta što je u mene ili koliko je, da zaslužujem hvalu učena glasa i da mene niska i neznatna hvale ona usta, koja brane pobožna vladara?" Ovaj topos je zanimljiv i utoliko jer istodobno naglašava osobnu poniznost nasuprot veličanju carske osobe. Toposu skromnosti pripada i uvjeravanje da pisac čitatelju ne želi priuštiti dosadu. "Što ćeš – kazat ćeš – taj dugački uvod?" (tako počinje 4. ulomak).

Izdvojimo topos utješnoga govora, tzv. epideiktički govor (a tonom može biti pohvalni, pokudni ili svečani) koji se mogao pročitati kroz tekst poslanice. Ovakav oblik pismene sućuti karakterističan je za kršćansko razdoblje ranoga srednjovjekovlja. "Razbojnik mijenja križ za raj, a od kazni za ubijanje gradi smrt mučeničku. Koliki danas dugo žive, a nose smrt svoju, te su, kao okrećeni grobovi, puni kosti mrtvačkih."

POSLANICA U STIHU U PJSNIŠTVU RENESANSE

Ishodišta i pretpostavke važne za europsku renesansu te Petrarkino epistolarno pjesništvo (književno-znanstvene i povijesno-teorijske reference iz literature):

I. U povijesnom pregledu epistolarnoga pjesništva dolazimo do književno-povijesnoga razdoblja koje će biti predmet rasprave u ovome poglavlju. Riječ je o europskoj renesansi, konkretnije o novovjekovnoj latinskoj književnosti. Iako je humanizam nadnacionalna pojava u europskoj kulturi i književnosti, što nam govori i prisutnost hrvatskih latinista u ozračju europskoga humanizma, uvelike se veže uz talijansko tlo. Stoga ćemo ovo poglavlje posvetiti pjesniku koji je svojim pristupom antičkoj književnosti i filologiji, kao i književnim opusom, dokazao da je uistinu pisac koji nasljeđuje i oponaša kulturu svojih duhovnih očeva, te ju natkriljuje osobnim izrazom. A njega su slijedili hrvatski humanisti i renesansni pjesnici, koji Petrarkinom ranom humanizmu i pjesništvu pridaju osobitu važnost, poglavito oponašajući pjesnički izraz. Petrarkolozi i književni povjesničari su rekonstruirali piščev život upravo na temelju pisama u kojima je Petrarca govorio o sebi ili evocirao uspomene iz ranijih dana. Stoga ćemo spomenuti sljedeće zbirke pisama: autobiografski spis *Posteritati* (*Pismo potomstvu*), *Familiarium rerum libri XXIV* (*Prijateljska pisma*), *Seniles* (*Staračka pisma*), *Sine nomine* (*Bez imena*), *Variae* (*Razna*) te *Epistolae metricae* (*Pisma u stihu*). Kroz imenovana pisma možemo rekonstruirati prebogat pjesnikov životopis, no za ovu prigodu izdvojimo najvažnije. Napomenimo, kako će biti izostavljeni polemički spisi, traktati, latinska prozna djela (pseudo)historiografskoga karaktera u kojima pjesnik također govori o sebi. Kako zadani naslov sugerira raspravu o poslanici u stihu, imenovani prozni sastavci, pisma, djelomično će biti citirani.

Francesco Petrarco bio je sin firentinskoga bilježnika. Rođen je u Arezzu 20. srpnja 1304., gdje se nastanio njegov otac kao prognani "bijeli" gvelf. (izvor: *Posteritati*). Dva su grada obilježila "karijeru" i književni ukus mladoga pjesnika. Dolazak s obitelji u Provansu, u neposrednu blizinu tada mondenog Avignona (izvor: *Familiares*, X, 3), te odlazak na studij u Bolognu. "Nazivam mjesto svoga egzila – Avignon – svojom kućom" (*Familiares*, IV, 3). Zanimajući studij prava, otkriva klasičnu književnost. No, pored latinskoga na kojem se školovao, Petrarca

shvaća da postoji pučki jezik (*il volgare*), jezik njegova nacionalnog identiteta. (Izvor: pismo upućeno Boccacciou, *Seniles*, V, 2) Bologna je u to vrijeme bila centar "slatkoga novog stila". Upravo se Petrarca priklonio novom pjesničkom ukusu kojega su formirali pjesnici ranoga Trecenta: samorefleksija i promatranje sebe kroz ljubavnu poeziju, moralno uzdizanje k Bogu zahvaljujući Lauri koja je žena-anđeo, slikovita priroda, rafiniran pjesnički jezik. Najljepše su svjedočanstvo razasute raznovrsne pjesničke forme unutar *Canzoniere*; kancone (izvor *RVF*_{70, 127, 264}) i sestine (izvor *RVF*₃₃₂). Slijedimo li izvore koje nam nudi pjesnik, njegov će život definitivno obilježiti osamljenost u Zatvorenoj dolini (Vaucluse), gdje izvire Sorga na čijim je obalama gledao Lauru (*RVF*₁₂₆); duhovna konverzacija s klasicima, rad na latinskim tekstovima. (Izvori: *Familiars* IV, *Posteritati*) Odabrani Petrarkini pjesnički sastavci, osobito kancone, upućuju na trubadursko pjesništvo Provansalaca (Arnaut Daniel), "dolčestilnovista" (Cino da Pistoia, Guido Cavalcanti i drugi pripadnici te škole); upućuju na antičke uzore kao što su: Vergilije, Tibul, Ovidije, Ciceron, Plinije Mlađi, koji su njegova odabrana lektira. (Izvori: *Il Canzoniere*, *Posteritati*, *Familiars* XVIII,₁₃) Petrarkino pismo grofu Pandolfu Malatesti je popraćeno tumačenjem o metodologiji njegova rada na klasičnim tekstovima, kao i o fragmentarnim sastavcima koji su pisani na pučkom jeziku, na čemu se ispričava. (Izvor: *Variae*, IX) Oduševljenje antikom je bilo toliko jako da je Petracco latinizirao svoje prezime u Petrarca. Prijatelje kojima se obraća u pismima imenuje slavnim imenima antike, ili se obraća Ciceronu, Seneki, Horaciju, Vergiliju, piscima s kojima je duhovno "prijateljvao". Među pomno skupljanim antičkim kodeksima, njegova je biblioteka čuvala Plinijev spis *Historia naturalis*, nekoliko Ciceronovih spisa i govora. Za uzoran pjesnički opus napuljski kralj Robert Anžuski odlikovao ga je i okrunio lovorovim vijencem. Prema njegovu svjedočenju u autobiografiji, dogodilo se to 8. travnja 1340. na rimskom Kapitolu. (Izvor: *Posteritati*) Zauzvrat, pjesnik je spjev *Africa* posvetio kralju Robertu. Iz pisama doznajemo kako je često putovao, obavljao diplomatske misije za pojedine vladare, strastveno prikupljao stare rukopise, crtao, uspinjao se Alpama. Žudio je za prirodom i tišinom, te se i osamljivao. U pismima upućenima prijateljima Giovanniju Aretinu (*Fam.* XI,₉) i Giovanniju Colonna (*Fam.* VI,₃) Petrarca opisuje mjesto svoga uživanja i osamljenosti, Vaucluse, kao *locus amoenus*. Umro je 19. srpnja 1374. u mjestu Arqua.

Petrarkin epistolarij je izuzetno bogat. Prozni dio obuhvaća 43 knjige pisama: *Rerum familiarium* u 24 knjige, 350 pisama; *Seniles* u 17 knjiga, nastala od 1361. – 1374.; *Variae* u 2 knjige, 57 pisama; zbirka *Sine nomine*, napisana između 1342. – 1358. te pismo *Posteritati*, prema Petrarkinoj zamisli posljednja knjiga. Poslanice u stihu, *Epistolae metricae*, skupljene su u 3 knjige, 66 latinskih pisama u heksametrima pisana između 1331. – 1361. To su prava književna pisma. Pjesnik je osobno uređivao epistolarij, dotjerivao i redigirao. Prema vlastitom sudu bezvrijedna je pisma sam uništio. Bio je svjestan da će ih kasniji naraštaji čitati i komentirati, kao omiljenog mu Cicerona ili Plinija Mlađeg.

FRANCESCO PETRARCA, EPISTOLAE METRICAE

II. Kako je predmet rasprave pregled poslanica od antike do renesanse, zaključimo književno-povijesni slijed poslanica Petrarkinom zbirkom *Epistolae metricae*. Pokušat ćemo posredstvom pjesnikova teksta ukazati na narav poslanice kao pisanoga razgovora. Latinska poslanica u heksametrima *Ad Lelium suum*⁵⁴ trebala bi potvrditi bitna žanrovska obilježja poslanice u stihu: heksametar, odabrana pjesnička građa koja je povod pisanju. Imenovana poslanica mogla bi potvrditi da poslanice nisu plod spontane komunikacije. Iza neformalnoga prijateljskog tona krije se rafinirana poetika umijeća sastavljanja pisma osobitoga tona i karaktera, poslanica u stihu. Petrarkin književni uzor, Ciceron, naslovio je jedan spis *Laelius de amicitia*. Već spomenuta uzorna rasprava o trajnosti prijateljstva, onoga između Gaja Lelija i tada već pokojnoga Publija Scipiona, zamišljena je kao razgovor. Uspomenu na Scipionovo prijateljstvo hvali Lelije. Petrarca, slučajno ili ne, ima "svoga" Lelija.⁵⁵ Kako je pismo vrlo otmjenoga tona, svečano i otužno istodobno, istančana ukusa bliska samo Petrarki, ovom prigodom ga iznosim u cjelini.⁵⁶

V.

Mojemu Leliju

Ovaj moj vrtić probuđuje mi ljubav, obnavlja slatke uzdisaje prijašnjih vremena, obnavlja sate, i kad proljetno cvijeće oboji lijehe, i kad padnu guste ljetne sjenke, kada je sunce visoko na nebu, ili pak kad su slatke jabuke jesenske, i vedri zimski dani, a ponajviše kad se čuje slatko tuženje šarolikih ptica skrivenih među granama. Ondje pjeva svoju božansku pjesmu slavuj, kralj svih ptica; ali ga nadvisuje ptičica koju sam često, prateći ju pogledom u sjeni vidio, (10) skrivan u prozračnim krošnjama. Čudesne je pojave, ali ne znam kako bih mu nadjenuo ime; ti ćeš ga možda prepoznati iz ovoga mog opisa: ima crnu glavicu, sivkaste bokove, uživa poskakivati ispod mladica divlje loze; nikad u tako malom tijelu ne bijaše snažan glas i sposoban razveseliti moje uši. Sve to razgorijeva još topao pepeo u mom srcu, ja se plašim da požar ne bukne iznova. Vrijeme je ljubavi mrtvo, i vrijeme sada je već vječnost; ali Kupido bolno podiže svoje novo oružje i zlatne strijele. (20) Njegove slatke strjelice izoštravaju duh, gore iskušava koliko sam otupio; odozgo će blago odapeti sudbonosne strjelice i svom snagom ću se prignuti na koljena i zadobiti smrtonosni udarac. Gdje pobjeći? Niti potonuti u more, niti u Alpe, niti me vrijeme može zaliječiti? Sada već dolaze godine tako spokojne, molim mir od neprijateljskoga tobolca za strijele, no onaj uzvišeni luk mu je udvostručio nasrtaje. Čudesno, on je uvijek na ratištu; (30) ne poričem, ispunjen sam strahom, on svojim novim strjelicama nanovo otvara starinske rane, stoga sam mu i saveznik da bih izborio njegovu naklonost: sama priroda je mjesto prepirke; tamo se natječu sa žuborenjem vjetri i pjesma ptica, boje i mirisi trave s hvojjama, cvijeće s travom, ljiljani s narcisima, ruže s ljubicama. Što kaže slatki spokoj zelenih obala koje oživljavaju, lagani san koji budi trava, žubor vode koji prolazi, izvor koji zvučno zvoni? (40) Što su slatke pjesme, što su vedri napjevi, kada sve podiže, ruši, nimfa koja mi slatko pjeva na obali anđeoskim glasom? Takva je njegova

⁵⁴ Francesco Petrarca, *Epistole metriche*; u *Rime, Trionfi e poesie latine*, Milano-Napulj, 1951., str. 740-742.

⁵⁵ Svome najdražem prijatelju iz mladosti, kako tvrdi sam pjesnik, Leliju, je uputio još jedno pismo, datirano u travnju 1352. (*Fam.* XV, 8 i 9)

⁵⁶ U zbirci *Epistole metriche*, pored latinskoga teksta poslanice u stihovima, nalazi se prozni prijevod na talijanskom jeziku. Autorica teksta je *Lelija* čitala iz talijanskoga prijevoda, te ga ovom prigodom donosi u prijevodu, koji će poslužiti u narednoj interpretaciji.

snaga, dirnula me, urušila se Jupiterova ruka na mene, slomila je čvrste dijamante svojim čednim očima, dostojna je vladati mojim srcem. Ja sam potpuno šutljiv, svjestan starosti, ponad ljubavničkog žara je plamena munja, lagano leti na moje srce.

Toga se sjećam i uživam sjećati se. Ostalo zna dojlja.

(prozni prijevod s talijanskoga: Dubravka Brezak – Stamać)

III. U središtu naredne interpretacije prvenstveno će biti pjesnički čin stilizacije poslanice u stihu kao pisanoga razgovora (*colloqui per litteras*), a na to ukazuju naredni pismovni topisi:

- pismo kao razgovor s odsutnim (*conloquia absentium*)
- pismo kao potvrda prijateljstva (*amicitiam confirmare*)⁵⁷

Prijatelj Lelije samo se spominje u naslovu. Tražimo li ga kroz tekst, kao adresata kojemu se obraća, naći ćemo samo jedno izravno obraćanje u zamjenici "ti" ("ti ćeš ga možda prepoznati iz ovoga moga opisa" – *tu forse potrai riconoscerlo da questa mia descrizione*). Primatelj je u obavijesnoj strukturi pisma odsutan, i nevažan. Pismo je povod da pjesnik govori o svojoj višestruko spominjanoj ljubavnoj patnji. A ljubav je uvijek i iznova povod njegovom pisanju. U tako modeliranoj poslanici Petrarca se oslanja na pjesničku tradiciju koja mu je omiljena. On je iskreni nasljedovatelj stilnovista. Centar poetskoga svijeta je ljubav, a kroz stanovitu muku vlastitoga trpljenja, kroz mitološki svijet strijelca Amora, samo je pojačao svoje meditacije o razapetosti između ljubavi i patnje. Slikovit poetski izraz svakako upotpunjuju slike prirode te opis slavuja. U samo naizgled razgovornom karakteru poslanice, u topici pisma to se imenuje kao *quasi-colloqui*, pripovijedanje se gotovo djetinjasto obezličuje opisom ptičice. "Ovaj moj vrtić", kako počinje poslanica, upućuje čitatelja da je Leliju ambijent poznat. A i pozorniji čitatelj može zamijetiti kako je bujan krajolik ove poslanice, kao i opis Amora, blizak slavnoj kanconi *Chiare, fresche et dolci acque* (RVF₁₂₆). Veže ih čak ista ideja: na tako posvećenom mjestu, ispunjenu prisjećanjima, pjesnik obnavlja doživljaje na svoju već umrlu ljubav. No, za ukupno značenje teksta i to je nevažno. Pisani oblik ove poslanice-pisma postaje medij filozofije. U pismovnoj topici to se naziva filofroneza. Pišući pismo, združile su se želja za pisanjem te aristokratska manira srdačnog iskazivanja odanosti prijatelju; *ad Lelium suum* (ne bilo kakvom prijatelju!). Govoreći o "slatkom novom stilu", te formiranju ukusa u poeziji prije Petrarke u pjesništvu Davanzatija, Cavalcantija, Guinizellija, talijanski književni povjesničar Natalino Sapegno na sličan način razrađuje tezu o pjesništvu koje je bliže filozofiji nego poeziji. Pjesnici su u lirici isključivo obuzeti samim sobom, sabrani u promatranju samoga sebe. U krijenu ove poezije ne nalaze se osjećaji, nego promatranje osjećaja.⁵⁸ Kritičke analize *Canzoniere*a Francesca de Sanctisa donose opasku glede stiliziranoga krajolika, kakav nalazimo u odabranoj poslanici, koji podcrtava Petrarkino duševno raspoloženje. "Laura, koju on postavlja i smješta na bezbroj

⁵⁷ O umijeću sastavljanja epistula i poslanica u stihu u svjetskoj književnoznanstvenoj literaturi postoje priručnici koji zasebno proučavaju razvedeni sustav topike pisma. Korišteni su termini s područja teorije književnosti, iz citiranoga priručnika Klaus Thraedea *Grundzüge griechisch-römischer Brieftopik*.

⁵⁸ Sapegno, Natalino, *Disegno storico della letteratura italiana*, poglavlje "Il dolce stil nuovo", Firenze, 1950.

načina, dajući tako uvijek novu sliku, koja iskače iz lijepa krajolika, iz poljskog zelenila, iz kiše cvijeća, iz žubora vode, jer je on prirodu načinio odjekom Laure."⁵⁹

Obavijesni karakter ove poslanice blizak je antičkim pismima u kojima pisac nema što konkretnoga priopćiti. Pišem kako bih se rasonodio! Na djelu je postupak što Horacije naziva *sermones*. Ciceron, pišući prijatelju Atiku, obraća se riječima: *nihil habebam, quod scriberem* (otprilike: "ništa ne imam, što da ti napišem") ili *ego etsi nihil habeo, quod ad te scribam* ("ja, iako ništa nemam, što bih tebi pisao").⁶⁰ U Petrarkinoj poslanici ne ćemo izravno pronaći ovaj topos. Nije važan konkretan iskaz, rekli bismo sadržaj pisma, predmet (*res*). Važan je povod pisanja: sjećanje na ljubav, priroda koja evocira uspomene, želja za pismovnim kontaktom, pa makar on bio imaginaran, dok je priopćenje izostalo.

Poslanicu čine književnim tekstom alegorijske, konvencionalne slike trubadurske lirike: priroda kao mjesto prepirke cvijeća, ptica i voda; okrutnost Amora, Laura – vladarica njegovog srca, okrutno srce ovdje prisposobljeno s čvrstinom dijamanta. Glede sintaktičko- metričke strukture heksametra, Petrarca koristi sličan pjesnički govor kao u *Kanconijeru*. Antiteze: slatko tuženje ptica; pepeo – požar, sada – vječnost; malo tijelo – snažan glas, podiže – ruši, dirnula – urušila. Skladne ritmičke cjeline postignute su binarizmom ili višechlanim nabranjem pridjeva oko imenice: slatki uzdisaji prijašnjih vremena; guste ljetne sjenke, slatke jabuke jesenske, vedri zimski dani; slatki spokoj zelenih obala. Zanimljive su dvočlane i višechlane sintagme u parovima:

kad proljetno cvijeće oboji lijehe / kad padnu guste ljetne sjenke;

1 2 3 4 5 / 1 2 3 4 5

što su slatke pjesme / što su vedre note

1 2 3 4 / 1 2 3 4

U obilju stilskih postupaka nabranjanja izdvojimo polisindetičnost: ritmizirana igra veznicima *i, kad, ili, ali, niti*, te sintaktičke konstrukcije koje stvaraju privid gradacije u poslanici: cvijeće s travom, ljiljani s narcisima, ruže s ljubicama. U odabranim pjesničkim postupcima Petrarca nasljeduje književnu i retoričku kulturu antike i srednjovjekovlja. Navedeni simetrični izričaji bliski su Ciceronovim periodama u govorima, odnosno retorici novozavjetnih otaca u poslanicama. Govoreći o stilističkoj kristalizaciji latinskoga jezika, kojim piše sve svoje radove osim zbirke *Rime* i spjeva *Triumph* (koji je Petrarca uvijek spominjao s latinskim nazivom), Umberto Bosco obrazlaže uporabu antiteza kao neophodan postupak kojim je pjesnik združio svoj intimni unutrašnji razdor i želju za stvaranjem.⁶¹

⁵⁹ De Sanctis, Francesco, *Povijest talijanske književnosti*, Matica hrvatska, Zagreb, 1955., str. 197.

⁶⁰ Citirano prema pismima: Att. 9,10,1 (travanj₄₉); Att. 12,53 (lipanj₄₅), izvor Klaus Thraede, *Grundzüge griechisch-römischer Brieftopik*, str. 36., primjeri navedeni pod k), l).

⁶¹ "Ilustrirajući" specifične aspekte Petrarkine elokvencije: antiteze, sklonost nabranjanjima, binarističko artikuliranje sintagmi unutar stiha, itd., Frano Čale u pogovoru *Canzoniereu*, (poglavlje "Oblici elokvencije u 'Kanconijeru'") poziva se na rezultate znanstvenika, između ostalih i Umberta Bosca. Usp. Francesco Petrarca, *Kanconijer*, Nakladni zavod Matice hrvatske, HFD, Liber, Zagreb – Dubrovnik, 1974., str. 1154.

Stoga čitajući poslanicu, ne pitamo se što je sadržaj (obavijest, priopćenje), a što forma (slika), jer nas lirske slike naprosto ponesu. One su toliko bravurozno pjesnički izoštrene da je želja čitatelja za konkretnom informacijom postala nebitna.

ZAKLJUČAK

Rad naslovljen "Književno-povijesni pregled poslanica u stihu i prozi u povijesti europskoga pjesništva od antike do renesanse", kao cjelina dijeli se radi preglednosti na pisce koji su pisali poslanice, te na određena razdoblja antičke rimske i svjetske književnosti u kojima je poslanica dominirala kao pjesnička vrsta. Prozne poslanice pisaca klasične rimske i talijanske renesansne književnosti uvrštene su – ako su imenovani pisci bili uzor hrvatskim renesansnim piscima. Naime, pokazat će se posrednička uloga rimske književnosti između umjetničke književnosti grčke civilizacije te humanističke europske književnosti između XIV. i XVI. st. kada europski humanisti otkriju "klasicitet" rukopisa s pismima Cicerona, Horacija, Ovidija, Seneka, Plinija Mlađega. Slično je učinio Ciceron u svojim pismima popularizirajući grčku filozofiju, te je stvorio osebujan epistolarni stil koji će slijediti renesansni pjesnici. Stoga je autorica teksta kao primjer izdvojila Ciceronov spis *Laelius de amicitia* kako bi u usporednim analizama približila Ciceronove retoričke i stilističke postupke jednoj Petrarkinoj poslanici u stihu koju je pjesnik naslovio, *Ad Lelium suum*. Na tragu hrvatske renesansne književnosti pokazat će se jezično zajedništvo naše renesansne književnosti, koja se jezicima otvara talijanskoj humanističkoj renesansnoj književnosti i antičkoj rimskoj književnosti.

U rekapitulaciji povijesti epistolografije prvenstvo pripada Ciceronu. U njegovim pismima nalazimo uzorne primjere i predloške kako oblikovati takav tekst. Ciceronova pisma odaslana prijateljima njeguju u pismovnoj komunikaciji svečan, prijazan, srdačan ton. Upravo je Ciceron postavio temelje uzorne pismovne topike, postulirao je mimetička "pravila", stalne topose, kako oblikovati pismo kao razgovor, što će kasnije prihvatiti Petrarca, europski i hrvatski humanisti:

- pismo je biranim jezičnim izrazima oblikovano kao pismovni razgovor (*colloqui per litteras*);
- u pismu "razgovara" s odsutnim sugovornikom (*conloquia absentium*);
- odabranim jezičnim frazama priziva nazočnost odsutne osobe (*imago praesentiae*); neposrednost imaginarnog iskaza provocirat će se sintagmama poput: "kao da govorim s tobom" (*quasi tecum loqui*) te "čini mi se da s tobom govorim" (*videor tecum loqui*);
- pismovni razgovor ima za cilj potvrdu prijateljstva (*amicitiam confirmare*).

Zbirke rimskoga pjesnika Horacija, *Saturae* te *Epistulae*, pjesnik je sam objedinio zajedničkim naslovom *Sermones* (*Razgovori*). Horacijeve satire i poslanice, iako su oblikovane u heksametrima, pjesnik nije ubrajao u poeziju. No, upravo je Horacije oblikovao poslanicu kao samostalnu pjesničku vrstu. U satirama pjesnik slijedi Gaja Lucilija. (Lucilije je satire nazivao i – *sermones*.) Horacije je u epistolama impostirao:

- epistole su pisane u heksametrima;
- u naslovu ili početnim stihovima pjesnik se obraća i imenuje adresata;
- svi Horacijevi primatelji su njegovi suvremenici; nužno nisu morali biti bliski prijatelji;
- lirske teme u razgovorima razvijaju se između autorskoga "ja" i odsutnoga adresata;
- vrlo često epistole završavaju savjetom;
- tematski se dijele u tri skupine: 1. poslanice u kojima je opjevana svakodnevnica; 2. rasprave u stihu o etičkim vrijednostima (prijateljstvo, dobrota, varava ljudska sreća, prolaznost života i smrt, itd.); 3. književno-teorijske rasprave u pravom smislu riječi.

U poslasticama naših humanističkih pjesnika Quattrocenta pronaći ćemo znatan utjecaj Horacija, kako u preradama i prijevodima njegovih tekstova, tako i u oponašanju pismovnoga razgovora.

Ovidijeve poslanice (*Epistolae ex Ponto*, *Tristia*, *Epistulae heroidum*) nisu razgovori u dokolici, *sermines*, niti poetološki razgovori poput Horacijeve poslanice *Ad Pisones*. Raznolikim je stilskim varijacijama, ponajprije zahvaljujući probranoj pismovnoj topici, oblikovao poslanice koje dotadašnje epistolarno pjesništvo nije poznavalo:

- poslanice su spjevane u elegijskom distihu;
- nazočnost je odsutnoga sugovornika prizivana slikom adresata kojemu se obraća, ili pjesnik izravno govori o sebi; pjesnik je ovakav pjesnički postupak osmislio originalnim toposom primanja pisma (*scribentis imago*);
- njegujući zamisao da je pismo poput razgovora (*per litteras colloqui*), u poslasticama je isticao stilističke nijanse: a) točno naznačuje kada razgovor poima kao izričiti čin pisanja pisma, sastavljanja elegijske poslanice (*alloqui*); b) pismovne situacije kada nas pjesnik upućuje da je riječ o imaginarnoj razmjeni pisama (*colloqui*);
- tematski raspon je raznolik i nov nasuprot prethodnicima: introspekcija, osamljenost, vrijeme koje leti i ne može se zaustaviti, prisjećanja na događaje iz osobnog života prije i u vrijeme progonstva, voljena i odana supruga, čežnja za povratkom u domovinu, škrta priroda, krajolik "reduciranih" hladnih slika motiviran osobnim neraspoloženjem, veličanje pjesništva kao jedina utjeha.

Ovidijevo pjesništvo i njegovi pjesnički postupci bili su dobro znani našim renesansnim pjesnicima koji su ga rado prevodili. U epistolarnom pjesništvu hrvatskih latinista bio je prisutniji Ovidijev elegijski distih nego heksametar Horacijevih poslanica. Također, i registar navedenih tema omiljen je našim latinistima (Šižgorić, Marulić, Pannonius, Paskalić) i renesansnim pjesnicima (Vetranović, Hektorović).

Kronološki, u pregledu su zastupljeni rimski pisci proznih epistola iz razdoblja srebrnog vijeka (Seneka Mlađi, Plinije Mlađi) te pisci poslanica kasne antike, veliki kršćanski pisci (sv. Pavao, sv. Jeronim Dalmatinac). Poslanice su odraz umijeća

helenskoga govornišтва. Nisu obična pisma privatne naravi, no nisu čiste literarne poslanice, kada govorimo o poslasticama sv. Pavla i sv. Jeronima. Odabrani pisci prozних poslanica srebrnog vijeka zastupljeni su u ovom pregledu jer su bili uzorni pisci i duhovni oci renesansnim pjesnicima. Ono što je Petrarcki bio sv. Augustun, to je Maruliću sv. Jeronim.

Rad završava talijanskom renesansom, konkretnije novovjekovnom latinskom književnosti. Osobita važnost pridana je Petrarckinim pismima i poslasticama u stihu. Iz njegovog bogatog epistolara izdvajaju se pisma na latinskom jeziku pisana u heksametrima iz zbirke *Epistulae metricae*. To su prava pjesnička pisma nastala na tragu omiljenih Petrarckinih pjesnika, Cicerona, Ovidija i Plinija Mlađega. Povedena tom činjenicom, autorica je odabrala latinsku poslanicu naslovljenu *Ad Lelium suum*. I ne slučajnim odabirom! Poslanica je upućena piščevom dragom prijatelju iz mladih dana. Ime mu je Lello di Piero di Stefano. I u komentaru ispod teksta poslanice priređivač upozorava: "Imenom Lelio, protagonistom u dijalogu Ciceronova *De amicitia*, Petrarca je označio svog najdražeg prijatelja iz mladosti." Integralni dio ovoga rada je i autoričin prijevod (s talijanskoga u prozi, a ne s latinskoga u heksametrima), kako bi mogla obrazložiti na primjeru Petrarckin stilizirani jezik poslanice. Naime, ova je poslanica neposredni dokaz kako pjesnici ne pišu poslanice zbog konkretnoga priopćenja neke obavijesti. Kako Ciceron piše prijatelju Atiku: (...) *nihil habebam, quod scriberem*, tako i Petrarca u pismu ne piše ni o čemu određenije. Piše o sebi! Kako je petrarkizam u hrvatskoj književnosti naišao na više no plodno tlo, razumljiv je odabir barem jednoga Petrarckinog pisma. Omiljenim Petrarckinim pjesničkim postupcima: mitološki svijet Amora strijelca, meditacije o razapetosti između ljubavi i patnje, opisi i slike prirode koje upotpunjuju emotivne interpretacije duše; bili su poneseni i naši pjesnici (Šižgorić, Bobaljević, Dinko Ranjina, Paskalić).

BIBLIOGRAFIJA

B a d u r i n a - S t i p č e v i ć, Vesna; Grubišić, Vinko. 2008. *Jeronimove hagiografije*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.

B o š n j a k, Branko. 1957. *Filozofija od Aristotela do renesanse*. Zagreb: Matica hrvatska.

C i c e r o, *Letters*, XXII-XXVIII. 1942. London: Loeb Classical Library, W. Heinemann LTD.

C i c e r o n i s, M. T. 1898. *Laelius de amicitia*. Griechische und lateinische Klassiker. Leipzig: Verlag von B. G. Teubner.

H a r v e y, Paul. 1984. *The Oxford Companion to Classical Literature*. Oxford: Oxford University Press.

H o r a z. 1963. *Episteln*. Berlin: Rowohlt's Klassiker der Literaturwissenschaft.

H o r a c i j e. 1958. *Satire i epistule*. Zagreb: Matica hrvatska.

I v a n č e v i ć, Milan. 1909. *Ovidiana*. *Nastavni vjesnik* br. XVII., sv. VI-IX. Zagreb.

- Jeruzalemska Biblija*. 2004. Uredili Adalbert Rebić, Jerko Fućak, Bonaventura Duda. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- K a t i č i ć, Radoslav. 1998. *Litterarum studia*. Zagreb: Matica hrvatska.
- K i š p a t i ć, Dragutin. 1911. (?) *E libris Tristium, Ex Epistulis ex Ponto. E libris Fastorum*, treće školsko izdanje od Leonarda Jurmića. Zagreb: naklada Kugli.
- Larousse Universel*, I. i II. dio. 1922. 1923. Paris.
- Leksikon antičkih autora*. 1966. Priredio Dubravko Škiljan. Latina & Graeca. Zagreb: Matica hrvatska.
- L u č i n, Bratislav. 1997. "Studia humanitatis u Marulićevoj knjižnici". *Colloquia Maruliana* VI. Split: Književni krug.
- M a r k o v i ć, Ivan. 1908. *Izabrane poslanice svetoga Jeronima*, sv. I-II. Zagreb.
- N a z o r, Anica. 1969. "Senjski Transit svetoga Jeronima i njegov predložak". *Slovo* 18-19. Zagreb.
- N o v a k o v i ć, Darko. 1994. "Novi Marulić: Vita divi Hieronymi (British Library Ms. Add. 18.029)", *Colloquia Maruliana* III. Split: Književni krug.
- O v i d i u s Naso. 1888. *Tristia. Ibis. Ex Ponto libri fasti*. Vol. III. Lipsiae.
- O v i d i j e. *Metamorfoze*. Predgovor Đure Körblera.
- P e t r a r c a, Francesco. 1951. *Epistole metriche; u Rime, Trionfi e poesie latine*. Milano-Napulj.
- P e t r a r c a, Francesco. 1974. *Kanconijer*. Zagreb-Dubrovnik: Liber.
- P l i n i j e. 1909. *Izabrani Plinijevi listovi*. Priredio Julije Golik. Zagreb.
- Povijest svjetske književnosti*. Knjiga II. 1977. Zagreb: Mladost.
- Povijest svjetske književnosti*. Knjiga III. 1982. Zagreb: Mladost.
- R a c, Koloman; Lasman, Franjo. 1917. *Izbor iz stare književnosti kršćanske*. Zagreb.
- S a p e g n o, Natalino. 1950. *Disegno storico della letteratura italiana*. Firenze.
- D e S a n c t i s, Francesco. 1955. *Povijest talijanske književnosti*. Zagreb: Matica hrvatska.
- S e n c, Stjepan. 1920. *Primjeri iz rimske književnosti u hrvatskom prijevodu*. Zagreb.
- S m e r d e l, Ton. 1967. "Ovidije u ljepoti prolaznosti". *Živa antika*, god. XVII. Skopje.
- S t i e r l e, Karlheinz. 2003. *Francesco Petrarca*. München-Wien: Carl Hanser Verlag.
- S t i p č e v i ć, Aleksandar. 2004. *Socijalna povijest knjige u Hrvata*. Knj. I. Zagreb: Školska knjiga.
- S u i ć, Mate. 1986. "Hijeronim Stridonjanin – građanin Tarsatike – Hieronymus, domo Stridonis, civis Tarsaticensis". *Rad JAZU* 426. Zagreb.
- S v e t i J e r o n i m. 1990. *Izabrane poslanice*. Split: Književni krug.

Šagi-Bunić, Tomislav. 1976. *Povijest kršćanske literature, I. dio*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.

Tomasović, Mirko. 1999. *Marko Marulić Marul*. Zagreb-Split: Književni krug.

Thraede, Klaus. 1970. *Grundzüge griechisch-römischer Brieftopik*. München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung.

Tronski, J. M. 1951. *Povijest antičke književnosti*. Zagreb: Matica hrvatska.

Vratović, Vladimir. 1989. *Hrvatski latinizam i rimska književnost*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.

LITERARY-HISTORICAL SURVEY OF VERSE AND PROSE EPISTLES IN THE HISTORY OF EUROPEAN POETRY FROM THE ANTIQUITY TO THE RENAISSANCE

The paper offers the reader a survey of epistle writers, from the old Roman literature to the European Renaissance literature. It aims to verify the mediating role of Roman literature between the artistic writings of the Greek civilization and the humanist European literatures in the 14th to 16th centuries, when European humanists discovered the "classicality" of manuscripts through the letters of Cicero, Horace, Ovid, Seneca, Pliny the Younger. Furthermore, following the path of Croatian Renaissance literature will show its linguistic unity, opening up to the languages of both the Italian humanist Renaissance and the old Roman literatures. The chronological overview includes especially those writers who served as model to Croatian renaissance poets, above all to epistle writers, the Croatian humanist poets of the *Quattrocento*. The final part of the paper shows one of Petrarch's epistles and its interpretation. It tries to demonstrate the most popular poetic procedures characteristic of verse epistles (imaginary communication, lyrical and introspective comments on the epistle-writers own inner world, public and private features of the epistles within the chosen theme and motifs).

KEY WORDS: *verse epistle, prose epistle, epistulae, diatribe, letter topoi, philophronesis, letter as conversation.*